

Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina

Perković, Dolores

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:795610>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

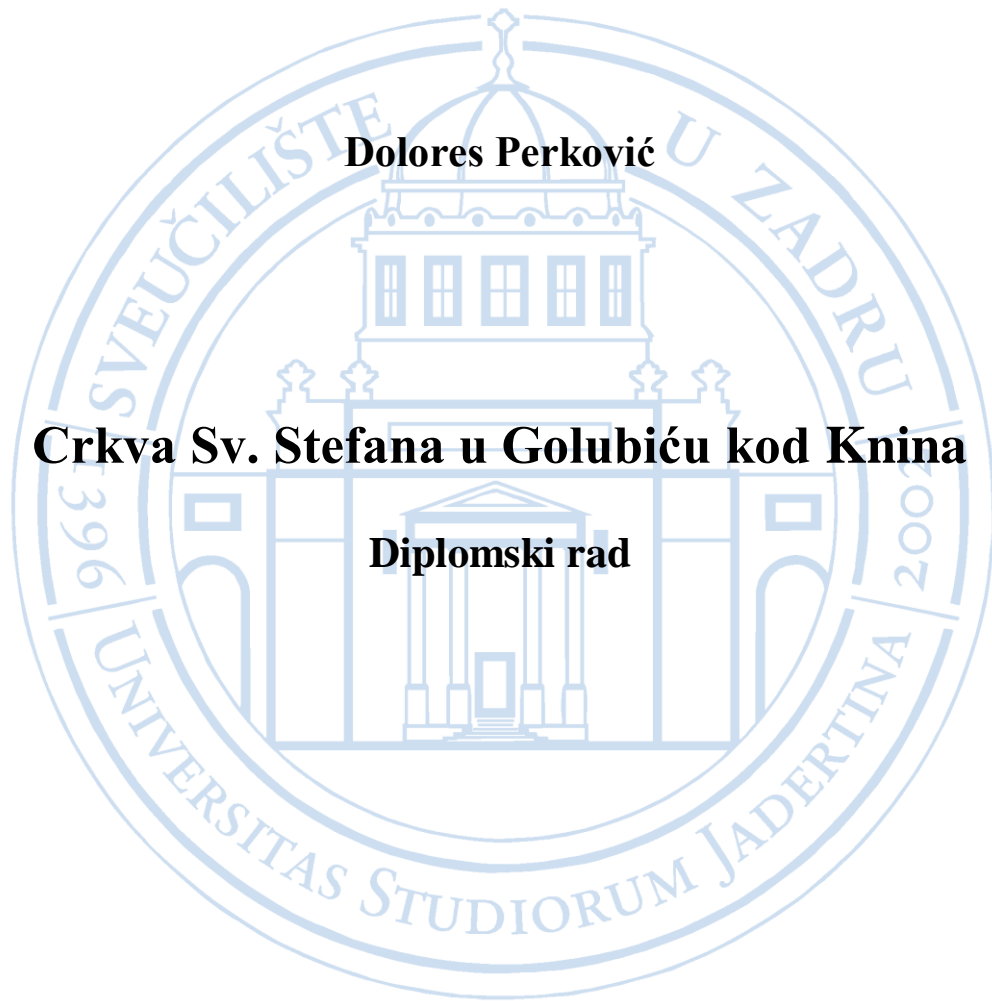

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer: opći (dvopredmetni)

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest umjetnosti

Diplomski sveučilišni studij povijesti umjetnosti; smjer: opći (dvopredmetni)

Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina

Diplomski rad

Student/ica:

Dolores Perković

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Ivan Josipović

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dolores Perković**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 19. veljače 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Historijat istraživanja.....	3
3. Ciljevi rada	6
4. Pregled povijesti Knina i okolice	7
4.1. Povijesni počeci Knina i njegov geografski položaj.....	7
4.2. Proces stvaranja hrvatske države	8
4.3. Kasno srednjovjekovlje i vrijeme mletačko-osmanlijskih ratova.....	11
4.3.1. Položaj Crkve.....	13
4.4. Selo Golubić kod Knina	14
4.5. Pisani izvori o crkvi	16
5. Zatečeno stanje crkve	18
5.1. Vanjština građevine	18
5.2. Unutrašnjost građevine	18
6. Restauratorsko-konzervatorska i arheološka istraživanja.....	20
6.1. Dosadašnji zahvati na crkvi.....	20
6.2. Aktualna iskopavanja.....	21
6.2.1. Arheološka iskopavanja	22
6.2.2. Percepcija istraživanja iz studentske perspektive	23
6.3. Zaštita crkve kao kulturnog dobra	24
7. Arhitektonska analiza građevine	27
8. Analiza ulomaka liturgijskih instalacija	29

8.1. <i>Trogirska klesarska radionica</i>	29
8.2. <i>Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira</i>	30
8.3. Pojedinačna obrada predromaničkih ulomaka.....	31
8.4. Problematika titulara.....	35
8.5. Rezime istraživanja.....	36
9. Zaključak.....	37
10. Literatura.....	38
11. Prilozi.....	43

Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina

Sažetak

Crkva Sv. Stefana u Golubiću primjer je sakralne građevine koja je u hrvatskoj znanosti iz više opravdanih, ali i neopravdanih razloga bila godinama zanemarivana. Ozbiljnije zanimanje za nju počelo je objavom jednoga predromaničkog spolija ugrađenog u prag južnih bočnih vrata crkve, pa se može reći da njegovo publiciranje predstavlja početnu točku u buđenju interesa za njezino istraživanje, a doprinijelo je i postupnom rastu svijesti o njezinoj iznimnoj kulturno-historijskoj važnosti. Na osnovu ranije poznatih saznanja, ali i recentnoga istraživanja koje je provedeno 2021. godine, a u kojima sam i osobno sudjelovala, izložena je sveobuhvatna prezentacija parohijske crkve u Golubiću. U ovom je radu naglasak stavljen na arhitektonsku posebnost navedene građevine, zatim na obradu predromaničkih ulomaka koji su kao spoliji bili ugrađeni u neke njezine dijelove (a koji su doprinijeli osnaženju pretpostavki o njezinu predromaničkom porijeklu), ali i na pitanje zaštite crkve kao kulturnog dobra Republike Hrvatske.

Ključne riječi: crkva Sv. Stefana, Golubić, predromanika, liturgijske instalacije, 9. stoljeće, zaštita spomenika

1. Uvod

Hrvatski rani srednji vijek poznat je kao razdoblje snažnog graditeljskog procvata koje bilježi brojna umjetnička dostignuća, kako na području arhitekture, tako i u mediju skulpture. Zanimanjem na određeno baštinsko blago dolazi do postupnog otkrivanja različitih spomenika i drugih materijalnih ostataka, tj. sadržaja koji djelomično razotkrivaju mračne, do sada neotkrivene prostore prvog hrvatskoga geopolitičkog teritorija.

Primjer takvog spomenika nalazi se u selu Golubiću, sjeverozapadno od grada Knina, gdje se navrh izrazitog uspona, okružena mjesnim grobljem, nalazi pravoslavna parohijska crkva Sv. Stefana koja svojom uzdignutom pojavnošću dominira prostorom kninske okolice. Iako se na prvu čini kao „obična“ pravoslavna crkva, ipak je riječ o sakralnoj građevini koja bi trebala zaokupljati pozornost povijesnoumjetničke struke s obzirom na to da ju se u stručnoj literaturi spominje još od druge polovine 19. stoljeća.¹ Međutim, problematika koja se veže uz golubičku crkvu počela se u novije vrijeme donekle raspetljivati, a čemu je posebno pridonijelo istraživanje crkve koje je provedeno u prvj polovini listopada 2021. godine. Ono je otvorilo i brojna druga pitanja u vezi crkve, pa ostaje za nadati se da će struka u budućnosti dodatno prepoznati važnost te sakralne građevine.

Ideja vodilja ovoga diplomskog rada je sveobuhvatna prezentacija crkve Sv. Stefana u Golubiću. Kako bi došlo do što konkretnije prezentacije crkve, za izradu samoga rada potrebno je navesti geopolitičke, povijesne i društveno-vjerske okolnosti prema do sada poznatim izvorima koji će poslužiti kao podloga za raspravu vezanu uz sakralnu građevinu koja je tema ovoga diplomskog rada. Kroz analizu arhitektonske cjeline i njoj pripadajućih klesarskih dostignuća, jezgru današnje parohijske crkve moguće je povezati s vremenom djelovanja dviju klesarskih radionica ranoga srednjeg vijeka – *Trogirskom klesarskom radionicom* i *Benediktinskom klesarskom radionicom iz vremena kneza Branimira*, koje tijekom 9. stoljeća djeluju na teritoriju hrvatske kneževine. Valja istaknuti da je riječ o tipu rada u kojemu se pomoću svih poznatih (objavljenih i neobjavljenih) podataka želi dati što cjelovitiji prikaz navedene crkve. S obzirom na sudjelovanje u recentnim istraživanjima, dio rada obuhvaća i vlastita percepcija terenskog rada u Golubiću, kao i kratki rezime tih istraživanja. Sve ranije

¹ F. BULIĆ, 1888., 19.

spomenuto trebalo bi potaknuti na daljnji interes za crkvu i riješiti podosta pitanja koja se još uvijek za nju vežu.

2. Historijat istraživanja

Iako je riječ o temi koja zasigurno sa sobom nosi veliki broj zanimljivosti i do sada manje poznatih informacija, koje bi mogle obogatiti povijesnoumjetničku struku, za crkvu Sv. Stefana u Golubiću sve do nedavno u znanstvenoj i stručnoj javnosti nije bilo većeg interesa. O njoj se u pravilu tek sporadično i kratko pisalo, a u tim je prigodama uglavnom bilo zazivano i ozbiljnije istraživanja crkve u budućnosti. Dijelom je interes za spomenuti sakralni objekt bio spriječen slijedom različitih političkih zbivanja koja su obilježila kako Knin i kninsku okolicu, tako i čitav prostor današnje Republike Hrvatske. Stoga ne treba čuditi činjenica da su prva arheološka istraživanja uz crkvu Sv. Stefana u Golubiću provedena tek 2021. godine.

Na početku historijata o navedenoj crkvi valja spomenuti Franu Bulića, jednog od istaknutijih ljudi kada govorimo o hrvatskoj arheologiji i povijesti umjetnosti, ali i proučavanju starina u kninskom kraju. Naime, Bulić je 1888. godine izdao monografiju pod naslovom *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije* u kojoj se prvi put spominje pronalazak ulomka predromaničkog reljefa u crkvi Sv. Stefana u Golubiću.² Taj podatak bit će početna točka za buduća istraživanja na ovu temu.

Nadalje, fra Lujo Marun bio je jedan od prvih istraživača srednjovjekovne umjetničke baštine na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a njegov istraživački fokus bio je ponajprije usmjeren na Knin i njegovu širu okolicu. Svoja zapažanja Marun je objavljivao u *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva*.³ U lipnju 1927. godine Marun je zabilježio posjet crkvi Sv. Stefana u Golubiću, navodeći također da se unutar crkve nalazi nekoliko ulomaka predromaničkih reljefa, usputno svjedočeći o njihovu stanju te upućujući na još nekoliko reljefno dekoriranih ulomaka.⁴ Marun je ulomak o kojemu je Bulić ranije pisao čak i nacrtao. Njegova zapažanja o crkvi ostala su zabilježena u *Starinarskim dnevnicima* koje je Maja Petrinec pripremila za tisak i objavila 1998. godine.

² F. BULIĆ, 1888., 19.

³ I. PETRICIOLI, 1990., 12.

⁴ L. MARUN, 1998., 286.

Stjepan Gunjača je u članku pod naslovom *Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (1955., 1956. i 1957. godine)*, objavljenom u *Starohrvatskoj prosvjeti* 1960. godine, donio opise reambulacije terena u Kninu i okolici te upozorio na ranije spomenute nalaze, ističući zabrinutost za njihovu sudbinu zbog zahvata na crkvi u tridesetima godina 20. stoljeća. U tom tekstu Gunjača prenosi i informacije koje je o golubičkoj crkvi već ranije čuo od Maruna,⁵ a što pokazuje da je već odavno postojao značajan interes za navedenu građevinu i sve ono što se unutar nje nalazilo.

Izniman interes za crkvu Sv. Stefana u Golubiću pokazao je i povjesničar umjetnosti Branko Čolović. On je 1993. godine objavio članak *Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Kina* u sedamnaestom broju *Glasnika Društva konzervatora Srbije*,⁶ a u njemu nije pridao važnost samo predromaničkim reljefima, već je fokus svog istraživanja usmjerio na arhitekturu crkve. Čolović je pri tom istaknuo nekoliko zanimljivih zapažanja i iznio neke hipoteze o čijemu će sadržaju kasnije biti riječi.

O crkvi u Golubiću pisala je i Vedrana Delonga koja je 1996. objavila knjigu pod naslovom *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Delonga je u njoj obratila pozornost ne samo na crkvu, već i na selo Golubić, naglašavajući ranosrednjovjekovno, a možda i ranokršćansko, porijeklo sakralne građevine te dajući kraći opis predromaničkog reljefa koji je pronađen u crkvi.⁷ Dvije godine nakon toga, Zoraida Demori Staničić također je objavila članak o golubičkoj crkvi. Naime, budući da je nakon potresa koji je 1986. godine pogodio Knin i njegovu okolicu izvedena sanacija crkve i grebenasta masiva na kojem je smještena, izrađena je i njezina arhitektonska dokumentacija, a ona je Demori Staničić bila podloga za iznošenje pretpostavke o ranokršćanskoj jezgri građevine koja je tijekom stoljeća nadograđivana.⁸

Predromanički ulomak iz golubičke crkve u svom članku iz 2004. godine spomenuo je i Nikola Jakšić koji je oprezno istaknuo moguću pripadnost već odavno pronađenoga predromaničkog reljefnog ulomka jednoj od identificiranih ranosrednjovjekovnih klesarskih radionica – *Trogirskoj klesarskoj radionici*.⁹ Interes za

⁵ S. GUNJAČA, 1959., 275.

⁶ B. ČOLOVIĆ, 1993., 112-119.

⁷ V. DELONGA, 1996., 187.

⁸ Z. DEMORI STANIČIĆ, 1998., 223-229.

⁹ N. JAKŠIĆ, 2004., 265-286.

crkvu u Golubiću produbio se i 2009. godine u knjizi *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini* Ante Miloševića i Željka Pekovića. Dvojica autora povlače vezu sa sličnim sakralnim primjerima, ističući povezanost arhitekture i skulpture te iskazujući nadu u što skoriji početak istraživanja golubičke crkve.¹⁰ Oprezno mišljenje o pripadnosti predromaničkog reljefa iznosi i Ivan Josipović u članku iz 2011. godine,¹¹ navodeći u jednoj od bilježaka i usporedbe s drugim mišljenjima na ovu temu. Dvije godine kasnije – 2013. isti autor u svojoj doktorskoj disertaciji ponovo spominje ulomak iz golubičke crkve, pri čemu donosi katalošku obradu ranije spomenutog ulomka, sumnjajući djelomično i u vlastito prijašnje mišljenje o njegovoj radioničkoj pripadnosti.¹²

U tom smislu treba spomenuti i arheologa Antu Uglešića koji je u članku iz 2021. godine iznio neka nova saznanja o crkvi u Golubiću i predromaničkim reljefima u njoj pronađenima.¹³ On također donosi i kratku katalošku obradu pojedinih ulomaka. Krajem iste godine dvojica već spomenutih autora, Ivan Josipović i Ante Uglešić, objavljuju članak pod naslovom *Golubić kod Knina – važan lokalitet za hrvatski rani srednji vijek* u kojemu iznose snažne pretpostavke o predromaničkoj jezgri golubičke crkve, objavljuju još neke dotad nepublicirane predromaničke reljefe, a usputno spominju i naknadno provedena istraživanja u listopadu 2021. godine.¹⁴

Budući da je riječ o kompleksnoj temi čiji vremenski raspon obuhvaća nekoliko stoljeća, za izradu ovog rada poslužili su i različiti naslovi o društveno-povijesnim zbivanjima na području Knina i njegove okolice, a sve kako bi prezentacija golubičke crkve bila što potpunija.

¹⁰ A. MILOŠEVIĆ – Ž. PEKOVIĆ, 2009. 167-169.

¹¹ I. JOSIPOVIĆ, 2011., 97-108.

¹² I. JOSIPOVIĆ, 2013., 655-656

¹³ A. UGLEŠIĆ, 2021., 163-177.

¹⁴ I. JOSIPOVIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2021., 53-77.

3. Ciljevi rada

Glavni cilj ovog diplomskog rada jest sustavna i cjelovita obrada crkve Sv. Stefana u Golubiću kod Knina. Kroz zasebnu analizu pojedinačnih cjelina koje se vežu uz parohijsku crkvu, zajedno s poznatim izvorima, predviđeno je prikazati najvažnija postignuća u dosadašnjim proučavanjima navedene sakralne građevine. Također, uslijed aktivnog sudjelovanja u istraživačkim radovima predstaviti će se nekolicina relevantnih rezultata, kao i zaseban osvrt o zaštiti sakralnog objekta koji se temelji na vlastitim opažanjima. Krajnji cilj rada jest kroz nekoliko zapažanja predstaviti značaj golubičkog Sv. Stefana i uputiti na daljnji znanstveni i stručni interes koji crkva uistinu zaslužuje.

4. Pregled povijesti Knina i okolice

4.1. Povijesni počeci Knina i njegov geografski položaj

Za vrijeme rimskog vladanja današnji prostor Knina imao je značajnu ulogu u organizaciji prometne povezanosti središta tadašnje rimske provincije Dalmacije – Salone – s važnim centrima u njezinoj unutrašnjosti. Pri realizaciji tog zadatka našle su se dvije vodene barijere, odnosno dvije rijeke – Krka i Cetina. Cetina je premošćena u Trilju, dok su Krku premostili kod Burnuma.¹⁵ Slijedom nesretnih okolnosti Burnum je 535. godine razoren u bizantsko-gotskom ratu,¹⁶ pa se otvorila solucija sigurnijeg puta, onoga koji bi išao preko Knina. Naime, od 6. je stoljeća prometni pravac koji je vodio od Salone prema Kninu, Krku premošćivao pod kninskom tvrđavom, točnije na mjestu današnjeg Atlagića mosta, prateći dalje tok rijeke Une prema prostoru Bosne.¹⁷

Knin se u srednjovjekovnim izvorima prvi put spominje u doba kralja Krešimira I., prilikom čega se navodi kao *kastrum*.¹⁸ Isto ga je tako spominjao i Konstantin Porfirogenet,¹⁹ ali on navodi i županiju pod nazivom *Tnina*.²⁰ Nešto kasnije, u vrijeme Zvonimirove vladavine spominje se kao mjesto izdavanja pojedinih isprava, ali u njima nije precizirano je li riječ o *kastrumu* ili *civitasu*.²¹ U pisanim izvorima postoji nekoliko naziva koji označavaju današnji Knin, a neki od njih su: *Tnena*, *Tiniense*, *Tenenum*, *Tenena* i *Tini*.²² Već od 10. stoljeća Knin postaje važno središte, a tu tvrđnju osnažuje i postojanje samostana Sv. Bartolomeja koji nije smješten na prostoru ranosrednjovjekovnoga grada Knina, mada se u dokumentima navodi kao kninski.²³ Sve to svjedoči o postupnoj urbanizaciji Knina te jačanju njegove gospodarske i društvene uloge tijekom 11. stoljeća.²⁴

¹⁵ N. JAKŠIĆ, 2000a., 8.

¹⁶ N. JAKŠIĆ, 1995., 7.

¹⁷ N. JAKŠIĆ, 1995., 8.

¹⁸ F. SMILJANIĆ, 1983., 11.

¹⁹ F. SMILJANIĆ, 1983., 11.

²⁰ F. SMILJANIĆ, 1983., 19.

²¹ F. SMILJANIĆ, 1983., 11.

²² F. SMILJANIĆ, 1983., 11.

²³ F. SMILJANIĆ, 1983., 17.

²⁴ F. SMILJANIĆ, 1983., 18.

4.2. Proces stvaranja hrvatske države

Ranosrednjovjekovni hrvatski prostor zahvatit će brojne transformacije uvjetovane zbivanjima na prostoru Srednje Europe koje će bitno promijeniti etničku, religioznu, kulturnu i političku sliku spomenutog teritorija. Tu je prvenstveno riječ o stvaranju hrvatske kneževine u zaleđu dalmatinskih gradova duž istočne obale Jadrana. Naime, nakon što je na Božić 800. godine Karlo Veliki okrunjen za cara,²⁵ započinje bitna promjena tadašnje europske stvarnosti. Na prostoru tadašnje Europe supostoje dvije velesile – Franačko i Bizantsko Carstvo, a između njih postoji uzajamna želja za prvenstvom u vladanju. Kada su se nakon 800. godine caru Karlu Velikome pokorili predstavnici Dalmacije i Venecije, bizantska je flota zbog tih okolnosti morala uploviti u vode Jadrana,²⁶ pa je situacija postala ozbiljna. Jadranski prostor postaje jedno od žarišta jačanja moći i razmjena dviju potpuno različitih kulturnih stvarnosti. Do prividnog smirenja dolazi nakon pregovora i sklapanja tzv. Ahenskoga mira 812. godine,²⁷ kada je Bizant uspio sačuvati dominaciju nad jadranskim plovidbenim putovima, a što je podrazumijevalo zadržavanje vlasti nad nekim od najvažnijih luka toga doba, poput Zadra, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora, kao i nad otocima Krkom, Cresom, Lošinjem i Rabom. Zapadnom je Carstvu pripao preostali teritorij na istočnoj obali Jadrana,²⁸ tj. zaleđe navedenih dalmatinskih gradova, zajedno s Istrom koja je već ranije postala dijelom Zapadnoga Carstva.²⁹

Početak 9. stoljeća obilježen je sustavnim angažmanom u stvaranju hrvatske kneževine u zaleđu starih dalmatinskih gradova na istočnoj jadranskoj obali. Francima je taj teritorij bio jedan od važnih pograničnih jedinica prema teritoriju Bizantskog Carstva. Tako je, prema pisanim izvorima, u vrijeme kneza Borne (818.-821.) spajanjem hrvatskih županija na teritoriju povijesne provincije Dalmacije nastala državno-politička tvorevina koja je djelovala pod franačkim patronatom.³⁰ Središta kneževine bili su Nin i Knin, a veliku je važnost očito imao i Klis. U njima se formirala upravna vlast, a u njihovoj blizini razvijali su se i vladarski posjedi knezova iz loze Trpimirovića koji će s vremenom steći prvenstvo nad drugim hrvatskim rodovima i tako

²⁵ N. JAKŠIĆ, 2006., 13.

²⁶ N. JAKŠIĆ, 2006., 13.

²⁷ V. DELONGA, 1996, 37.

²⁸ N. JAKŠIĆ, 2006., 13.

²⁹ V. DELONGA, 1996., 37.

³⁰ V. DELONGA, 1996., 37.

se uzdići do kneževske časti.³¹ Tijekom 10., a u potpunosti u 11. stoljeću, upravno središte hrvatske države postaje isključivo Knin. Ta je politička tvorevina, koja je od početka 10. stoljeća postala kraljevina, sredinom tog stoljeća zasigurno bila je podijeljena na ukupno jedanaest običnih i tri banske županije, kako navodi historiografski spis *De administrando imperio*.³²

Osim upravno-političke moći, u vrijeme franačkog primata nad hrvatskom kneževinom 9. stoljeća dolazi do značajne promjene u vidu religije. Naime, Karlo Veliki, kršćanski car Zapadnog Carstva, tijekom svoje vladavine provodio je projekt *renovatio imperii*, tj. obnovu Rimskog Carstva. Time se odlučio na proces kristijanizacije svih barbarskih naroda koji su u to vrijeme ulazili u sastav Carstva.³³ Budući da su i Hrvati, kako povijest svjedoči, po dolasku na ove prostore bili pokrštavani, „vjerska reforma“ ticala se kako njih, tako i drugih naroda barbarskog porijekla. O uspješnosti toga procesa na prostoru hrvatske kneževine svjedoče brojne crkve izgrađene tijekom 9. stoljeća i kasnije,³⁴ kao i ranokršćanske sakralne građevine koje su tada bile obnavljane, pregrađivane ili opremane novim liturgijskim instalacijama.³⁵ Sve to govori o novim potrebama zajednice u trenutku veće koncentracije kršćanske infrastrukture na prostoru Kneževine Hrvatske. Važno je napomenuti kako se izgradnja sakralnih objekata dijelom razlikuje od primjera u Bizantskoj Dalmaciji,³⁶ što dodatno potvrđuje franački utjecaj, i to ne samo na geografski prostor Kneževine, već i na zajednicu i kulturu življenja unutar spomenutog prostora.

Vrijeme vladavine kneza Branimira (879.-892.) uspješno je razdoblje kada je riječ o razvoju Kneževine Hrvatske. Dolazi do upravo-političkog osamostaljenja, a shodno tome i do pojačane graditeljske aktivnosti. Značajna promjena ostvarena je davanjem legitimiteta hrvatskoj kneževini od pape Ivana VIII, pri čemu se istodobno javlja želja povezivanja hrvatskog i dalmatinskog teritorija.³⁷ Najmlađi sin iz loze

³¹ V. DELONGA, 1996., 37.

³² V. DELONGA, 1996., 38.

³³ N. JAKŠIĆ, 2006., 15.

³⁴ M. JURKOVIĆ, 1992., 25.

³⁵ N. JAKŠIĆ, 2012., 213.

³⁶ M. JURKOVIĆ, 1992., 26.

³⁷ V. DELONGA, 1996., 38.

Trpimirovića, Muncimir (892.-910.) nastavlja nakanu svojega prethodnika Branimira,³⁸ želeći dodatno učvrstiti povezanost dvaju važnijih središta njihove loze, kliško-solinskog i kninskog kraja. Takav uspon u vladanju prenet će se i na vladavinu Tomislava (910.-925.) koji će prvi od hrvatskih vladara nositi titulu kralja, a nju mu je dodijelila papinska kancelarija u Rimu.³⁹ U naredne tri godine došlo je do povezivanja hrvatske i dalmatinske Crkve, što je bilo i potvrđeno na pokrajinskom saboru u Splitu. Povezivanjem tih dviju crkvenih institucija postupno dolazi do jače integracije i osamostaljenja hrvatskog prostora.

Vladarski procvat dotiče i razdoblje kralja Stjepana Držislava (969.-986. ili 997.) koji vladarski dvor veže uz Knin, a što će označiti svojevrsan procvat kninskog prostora u smislu formiranja urbane fizionomije i socijalne zajednice.⁴⁰ Svojim vještim vladarskim potezima osigurao je prijestolonasljednicima titulu kraljeva Hrvatske i Dalmacije.⁴¹

Razdoblje 11. stoljeća označeno je vanjskim nemirima uzrokovanim mletačkim i bizantskim pritiskom. Crkveni raskol koji se dogodio 1054. godine osnažio je namjeru zapadne Crkve da jača vlastiti utjecaj koji će se proširiti i na teritorij Kraljevine Hrvatske. U skladu s time obilježena je i vladavina Petra Krešimira IV. (1058.-1074.),⁴² prvoga vladara kojemu suvremeni izvori potvrđuju titulu kralja Hrvatske i Dalmacije. Njegova vladavina obilježena je sjedinjavanjem dalmatinskih gradova s Hrvatskom u jedinstvenu cjelinu – Kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske (*regnum Chroathiae atque Dalmatiae*).⁴³ Godine 1075. u Solinu za kralja Hrvatske i Dalmacije okrunjen je slavonski ban Zvonimir koji je tom prilikom položio prisegu vjernosti Svetoj Stolici,⁴⁴ što je označilo konačan prodor zapadne Crkve na hrvatske prostore,⁴⁵ ali i konačan raskid s Bizantom.⁴⁶ Njegova vladavina označena je snažnim jačanjem urbanih naselja,

³⁸ A. BIRIN, 2015., 52.

³⁹ V. DELONGA, 1996., 39.

⁴⁰ V. DELONGA, 1996., 39.

⁴¹ A. BIRIN, 2015., 57.

⁴² A. BIRIN, 2015., 60.

⁴³ A. BIRIN, 2015., 61.

⁴⁴ A. BIRIN, 2015., 64.

⁴⁵ V. DELONGA, 1996., 40.

⁴⁶ N. BUDAK, 2018., 232.

pri čemu valja istaknuti da Knin postaje kraljevska prijestolnica.⁴⁷ Međutim, kraj 11. i početak 12. stoljeća obilježeni su unutrašnjim neredima koji će u konačnici rezultirati dolaskom na hrvatsko vladarsko prijestolje nove i strane vladarske dinastije – mađarskih Arpadovića. Nakon što je priznat od strane dvanaest hrvatskih plemena na Saboru u Ravnim kotarima u blizini Benkovca godine 1102., Koloman uzima titulu kralja Ugarske i Hrvatske.⁴⁸

4.3. Kasno srednjovjekovlje i vrijeme mletačko-osmanlijskih ratova

Strateški položaj Knina i u budućnosti će biti važan, pa se i u narednim stoljećima vode žustre borbe za prevlast nad nekadašnjim Zvonimirovim gradom. Valja istaknuti da se taj prostor opet našao između dva potpuno različita kulturno-politička ustrojenja. Sredinom 14. stoljeća na području Kraljevstva vlada nemirna atmosfera prouzrokovana tzv. dugotrajnom pobunom (*lunga ribbelione*), koja svoje žarište bilježi upravo u Kninu, gdje pobunjeni velikaš, kninski knez Nelipac, provodi ideje pobune. Nedugo nakon smrti spomenutog kneza, 1344. godine, mladi hrvatsko-ugarski kralj Ludovik I. Anžuvina (1342.-1382.) želi uvesti mir na pobunjenom području te šalje svog bana Nikolu koji bezuspješno pokušava pridobiti Knin u svoje ruke.⁴⁹ Do preokreta dolazi naredne 1345. godine kada Knin ipak pada u ruke hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika. Ipak, ta kratkoročna pobjeda označila je početnu točku novog sukoba, tog puta s Mlećima,⁵⁰ koji će nastojati doći do primata nad istočnojadranskim prostorom. Mletačke prijetnje upućene ne samo Kninu, već i čitavom hrvatskom prostoru krenut će u ostvarenje početkom 15. stoljeća. Tada Mlečani pokušavaju preuzeti Dalmaciju u svoje ruke nakon što su je formalno otkupili od kralja Ladislava Napuljskog.⁵¹ Tako su krenule prve ideje o osvajanju spomenutog teritorija, pri čemu ističu prevlast nad gradovima Kninom, Šibenikom i Trogirom, izostavljajući Zadar koji je u to vrijeme već bio pod njihovom vlašću.

Druga opasnost spomenutom teritoriju prijetila je od Turaka Osmanlija koji koncem 14. stoljeća počinju stvarati pritisak nad Bosnom i istočnojadranskim

⁴⁷ V. DELONGA, 1996., 40.

⁴⁸ N. JAKŠIĆ, 2006., 34.

⁴⁹ M. ANČIĆ, 1995., 62.

⁵⁰ M. ANČIĆ, 1995., 62.

⁵¹ M. ANČIĆ, 1995., 58.

prostorom. Padom Bosne 1463. započinju ozbiljnije prijetnje, dok ishod Krbavske bitke 1493. godine zaoštava osmanlijske nakane. Ipak, snažne promjene događaju se tijekom prvih desetljeća 16. stoljeća, kada dijelovi Dalmacije padaju u osmanlijske ruke. Knin je pao 1522. godine. Tada se život na hrvatskom prostoru mijenja pod utjecajem Osmanlija.⁵²

Hrvatski prostor unutar Osmanlijskog Carstva bio je podijeljen na nekoliko vojno-upravnih jedinica. Jedna od njih bio je Krčki ili Lički sandžak koji se prostirao na području sjeverne Dalmacije i Like. Sandžak je nastao 1580. godine i to odvajanjem od Kliškog sandžaka, a oba su bila podređena Bosanskom pašaluku.⁵³ Sjedište sandžaka bilo je u Kninu, a dijelio se na dva kadiluka – kninski i kotarski.⁵⁴ Poznato je da su Osmanlije naseljavale veliki broj (pravoslavnih) Vlaha na spomenuti teritorij kako bi pojačali oslabljenu liniju obrane. U to vrijeme su u Kliškom, ali i u Krčkome sandžaku Vlasi morali plaćati *filuriju*,⁵⁵ te se i dalje boriti pod nadzorom sandžakbega.⁵⁶

Knin je pod osmanlijskom okupacijom bio sve do 1688. godine, kada nakon kraće opsade u grad upadaju vojne jedinice na čelu s Girolamom Cornarom, generalnim mletačkim providurom za Dalmaciju.⁵⁷ Morejski rat bio je jedna od prekretnica za pomicanje osmanlijske granice prema istoku, odnosno Bosni, a Mlečani su tu pobjedu uzimali kao vrlo važnu, pa stoga nastaje nekolicina grafičkih prikaza Knina i njemu bliskog područja.⁵⁸ Mlečani su u gradu zatekli infrastrukturna rješenja osmanlijskih vlasti, pa su odlučili provesti ozbiljne pothvate vraćanja tvrđave u prijašnje stanje. Nedugo nakon početka radova shvatili su da je projekt ipak prevelik, pa su prešli na rješenje osuvremenjivanja fortifikacijskog sustava.⁵⁹

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine završio je Morejski rat. Shodno tomu definirao se novi geopolitički teritorij, a zajedno s time i granice pojedinih država.

⁵² N. JAKŠIĆ, 2000a, 7.

⁵³ N. MOAČANIN, 1999., 40.

⁵⁴ N. MOAČANIN, 1999., 40.

⁵⁵ Naziv za porez koji su u balkanskim i nekim drugim zemljama pod osmanskom vlašću plaćali porezni obveznici, obično Vlasi. Vidi: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19637> (datum pristupa: 4. 11. 2022)

⁵⁶ N. MOAČANIN, 1999., 86.

⁵⁷ N. JAKŠIĆ, 2000a., 11.

⁵⁸ N. JAKŠIĆ, 1995., 25.

⁵⁹ N. JAKŠIĆ, 1995., 27.

Dodir triju velesila određen je upravo na hrvatskom povijesnom teritoriju natpisom *Triplex Confinium, Caesareo, Turcico, Venetum* na graničnom kamenu na Medviđa glavici, sjeverozapadno od Knina.⁶⁰ Knin je tom prilikom dobio povijesni naziv *clavis Croatiae* (ključ Hrvatske).⁶¹ O semantičkoj važnosti toga izraza izvijestili su Mlečani još u 14. stoljeću. Naime, u zabilježenoj raspravi koja je 28. lipnja 1344. godine bila upućena knezovima dalmatinskih gradova spominje se važnost Knina kao „ključa (mletačke) Hrvatske“.⁶²

4.3.1. Položaj Crkve

Kada je riječ o religiji, treba naglasiti da se i u tom polju slika stvarnosti itekako mijenjala. Katolička crkva našla se u jako teškom položaju. Naime, nepovoljni vjerski položaj rastao je u korist Osmanlija. Ovdje treba istaknuti i činjenicu da se određeni broj katoličkih Vlaha odlučio iseliti slijedom gospodarsko-financijske nesigurnosti,⁶³ pa stoga ne treba čuditi da je veliki broj crkava i samostana prestao s radom. Neka od tih katoličkih sakralnih zdanja pretvoreni su u džamije, a neke čak i u pravoslavne crkve.⁶⁴ Bez obzira na sve to upornost franjevac sustavno je uvijek iznova oporavljala gore opisano stanje katoličkih vjernika u doba osmanlijske prevlasti.

Na drugoj strani je stanje pravoslavnih Vlaha na osmanlijskom prostoru bilo znatno bolje, a značajnu ulogu u tome imala je Srpska pravoslavna crkva koja je održavala, pa čak i jačala na svoj način shvaćenu tradiciju srednjovjekovne srpske države u kontekstu političko-ideologijskih uzora, gledajući sebe kao njezinu nasljednicu. Sve to bilo je podržano od strane primarne vlasti koja je podržala i preuzimanje brige za druge kršćane u Carstvu.⁶⁵ To se prvenstveno odnosilo na katolike čija je crkvena organizacijska moć oslabila. Time je raslo nerazumijevanje i nesloga među kršćanskim zajednicama unutar Carstva.

⁶⁰ J. FARIČIĆ, 2003., 58.

⁶¹ J. FARIČIĆ, 2003., 59.

⁶² M. ANČIĆ, 1995., 58, bilj. 11.

⁶³ N. MOAČANIN, 1999., 100.

⁶⁴ N. MOAČANIN, 1999., 114.

⁶⁵ N. MOAČANIN, 1999., 115.

4.4. Selo Golubić kod Knina

Seosko naselje Golubić smješteno je sjeverno od grada Knina. U njemu danas uglavnom žive pravoslavni Srbi, i to je prostor koji živi od poljoprivrede i uzgoja životinja. O selu i njegovoj povijesti u stručnoj literaturi postoji tek nekoliko podataka, a čak i u novije vrijeme nije objavljen veći broj povijesnih podataka. Prema istraživanjima Franje Smiljanića, Golubić je naselje koje se razvilo iz hrvatskoga srednjovjekovnog sela Butina Vas koje je tijekom srednjeg vijeka bilo dio posjeda kninskog biskupa, pri čemu se spominje i godina 1368.⁶⁶ Vedrana Delonga složila se s ranije iznesenim Smiljanićevim zaključkom.⁶⁷ On je u potpunosti potvrđen objavom karte srednje i dijela sjeverne Dalmacije neznana autora, datirane u prvo desetljeće 16. stoljeća, na kojoj se sjeverozapadno od Knina (*Tinina*) nalazi ucrtan toponim Butina Vas (*butinauaz*).⁶⁸ Spomenuti toponim označen je dva puta, odnosno s obje strane toka rijeke koja se zasigurno može prepoznati kao rijeka Butižnica.⁶⁹

Od kraja 14. do završetka 15. stoljeća u sačuvanoj pisanoj građi spomenuto naselje pojavljuje se s različitim inačicama imena Butina Vas, odnosno *Butinavas*, *Bwthynauas*, *Bwthynawas* ili *Buthinawas*.⁷⁰ Navedeni oblici označavaju mjesto boravišta nekoliko hrvatskih plemića i/ili mještana.⁷¹ Zatim, u skupini izvješća koje je trogirski gradski knez slao Mletcima u ljetnim mjesecima 1463. godine, između ostalog spominje se nekoliko važnih strateških mjesta u blizini grada Knina, a jedno od njih bilo je i Butišin.⁷² O „Butišinu“ izvještava i Smiljanić, ističući da spomenuti naziv nalazi na nekoj mletačkog karti iz 17. stoljeća.⁷³ Nadalje, nakon što su Kninom i okolicom zavladaile Osmanlije, nastaje do danas neobjavljeni turski popis (*defter*) iz trećeg desetljeća 16. stoljeća u kojemu se spominju toponimi koji su se nalazili na području današnjeg Golubića.⁷⁴ U njemu se spominje i toponim Golubić, pa bi to bio prvi zasada

⁶⁶ F. SMILJANIĆ, 1990., 311.

⁶⁷ V. DELONGA, 1996., 187.

⁶⁸ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63, bilj. 35.

⁶⁹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63, bilj. 35.

⁷⁰ F. SMILJANIĆ, 1983., 120.

⁷¹ I F. SMILJANIĆ, 1983., 171-172.

⁷² M. ANČIĆ, 1995., 65.

⁷³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63.

⁷⁴ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63. Vidi još i bilješku 37.

poznati spomen današnjeg imena sela u pisanoj građi.⁷⁵ Sredinom 16. stoljeća nastaje opširan popis Kliškog sandžaka (koji će kasnije podijeliti na Kliški te Krčki ili Lički sandžak), u kojemu se, osim sela Butina Vas (*Putna Vast*), pojavljuju i toponim Blaca te Golubić s Forčićem, uz imena ostalih desetak susjednih seoskih naselja.⁷⁶ Početkom 17. stoljeća, točnije 1604. godine, Golubić je s Donjom Vasi i Komalićem bio naveden kao jedno, a Blaca kao drugo selo.⁷⁷ Konačno, na geografskoj karti razgraničenja Mletačke Dalmacije nakon 1699. i 1718., nastaloj 1729. godine, označen je samo Golubić (*Golubich*) kao jedini naziv za selo, iz čega se može zaključiti da je očito prevladao nad svim ostalim povijesnim toponimima te se od tada isključivo on koristi kao ime sela.⁷⁸

Naziv Golubić spominje se i prilikom mletačko-osmanlijskog razgraničenja 3. rujna 1699. godine u izvještaju generalnog providura Albanija Francesca Grimanija 1758. godine.⁷⁹ U izvještaju Grimani spominje da se u Golubiću tada nalazilo 109 obitelji i 1003 stanovnika.⁸⁰ Potom, u digitaliziranim povijesnim kartama iz sredine 19. stoljeća prikazana je crkva zajedno s grobljem i bratskom kućom.⁸¹ Naposljetku treba istaknuti da je već ranije spominjani Lujo Marun u svojim *Starinarskim dnevnicima* u nekoliko navrata (1891., 1892., 1895., 1897., 1898., 1908. i 1927.) spominjao Golubić i događanja koja su ga vezala uz to naselje,⁸² jednako kao i pravoslavni svećenik i povjesničar Savo Nakićenović koji također spominje Golubić u svojoj knjizi o stanovništvu Knina i njegove okolice, koju je pisao tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća. Ta je knjiga, međutim, objavljena tek 1990. godine.⁸³

⁷⁵ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63.

⁷⁶ Selo *Golubić s Koričićem (Forčićem)*, koje je tada imalo dvanaest kuća, nazvano je prema hrvatskoj plemićkoj obitelji Forčić koja je živjela na tom teritoriju. I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 73, bilj. 36.

⁷⁷ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 63. Vidi još i bilješke 37 i 73.

⁷⁸ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 64.

⁷⁹ B. ČOLOVIĆ, 1993., 112.

⁸⁰ B. ČOLOVIĆ, 1993., 118, bilj. 6.

⁸¹ <https://maps.arcanum.com/de/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=160743.6546868938%-2C5578274.007947307%2C3460377.2917013825%2C6784144.566174248&layers=158%2C164> (datum pristupa: 7. 11. 2022.).

⁸² L. MARUN, 1998., 33, 40, 63, 84, 98, 170, 238, 286.

⁸³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 64.

4.5. Pisani izvori o crkvi

Budući da o Golubiću općenito nema velikog broja pisanih izvora, ne treba čuditi što je za crkvu Sv. Stefana u Golubiću takvih pisanih izvora još i manje. Ranije se smatralo da je prvi izvor o postojanju crkve bilo njezino navodno spominjanje u dokumentima iz 15. stoljeća. To se, međutim, pokazalo netočnim. Naime, u izvješću Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita Zoraida Demori Staničić poistovjetila je golubičku crkvu Sv. Stefana s kninskom crkvom koja je bila posvećena Sv. Stjepanu Ugarskom. Budući da titulari tih crkava nisu jednaki, tj. da se ne radi o istom svecu, ta hipoteza, koju je Demori Staničić spomenula i u svom članku iz 1998. godine, definitivno otpada.⁸⁴ Samim time pokazalo se netočnim i mišljenje da postoje izvori o golubičkoj crkvi iz navedenog razdoblja.

Prvi siguran trag o parohijskoj crkvi u Golubiću potječe iz sredine 18. stoljeća. Riječ je o takozvanom *Grimanijevu katastru*,⁸⁵ o kojem je već ranije bilo riječi. U njemu se, naime, nalazi podatak da je crkva „sazdana“ 1462., a obnovljena 1681. godine.⁸⁶ Nadalje, crkvu u Golubiću moguće je prepoznati i na kartografskom prikazu sjeverne Dalmacije i ličko-krbavskog prostora neznana autora.⁸⁷ Kartu je dao tiskati mletački drvorezac i ilustrator Matteo Pagano u trećem desetljeću 16. stoljeća. Na njoj se raspoznaje sakralni objekt koji se nalazi sjeverozapadno od Knina, u neposrednoj blizini rijeke koje je imenovana kao BUTIN F.(lumen).⁸⁸ Riječ je upravo o golubičkoj crkvi Sv. Stefana.

Pisani izvori o crkvi potječu i s kraja 19. stoljeća, točnije iz 1888. godine. Frane Bulić prvi spominje golubičku crkvu u kontekstu struke, objavljujući u svojoj knjizi predromanički reljef ugrađen u prag njezinih južnih bočnih vrata. Nadalje, 1901. Nikodim Milaš također piše o crkvi te iznosi tvrdnju da je ona kao pravoslavna crkva sagrađena 1462. godine, pozivajući se pritom na izgubljeni rukopis Simeona Končarevića.⁸⁹ Naposljetku, Lujo Marun 1927. godine opovrgava takvu hipotezu tvrdeći, ponajprije temeljem ranosrednjovjekovnog arhitrava u pragu njezinih južnih

⁸⁴ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 75, bilj. 49 i 54.

⁸⁵ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 64-65.

⁸⁶ B. ČOLOVIĆ, 1993., 118, bilj. 6; I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 64.

⁸⁷ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 65.

⁸⁸ B. ČOLOVIĆ, 1993., 115; I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 65.

⁸⁹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 65.

vrata, ali i ostalih spolija, da bi mogla biti riječ o izvorno predromaničkoj građevini.⁹⁰ Naime, Marun tom prilikom navodi da je i u zidovima golubičke crkve opazio *komad pluteja i na njemu jedan križ a sa obe strane po palmu (...)* Drugi ovakav je u zidu *izvana tik pobočnih vrata. Jedan veliki komad sa pleternom ornamentikom uzidan je na pročelje zvonika nad donjim prozorom (...)* U pločniku crkve opaza se mnogo komada iz *bračkog kamena, nedvojbena sa okrenutom ornamentikom k zemlji.*⁹¹

⁹⁰ L. MARUN, 1998., 286.

⁹¹ L. MARUN, 1998., 286.

5. Zatečeno stanje crkve

5.1. Vanjština građevine

Crkva Sv. Stefana u Golubiću jednobrodna je građevina, sa zvonikom, na koji se nastavlja priprata, a iza koje slijedi brod sa svetištem. Sakralno zdanje završava polukružnom apsidom istaknutom u prostoru. Njezina vanjština je bijele boje. Na zapadnoj strani crkve smješten je zvonik koji je podijeljen na gornju i donju zonu, pri čemu je gornja zona razvedena istaknutim vijencima i otvorima u tri segmenta u kojima se stupnjevito nižu jedna iznad druge trifora, bifora i monofora. Zvonik završava piramidalnom konstrukcijom na čijem se vrhu nalazi križ. Prizemna zona zvonika razvedena je lučnim otvorima na tri strane. Oni vode do glavnog portala crkve, dok je zapadna strana zvonika dodatno raščlanjena dvama otvorima, postavljenima jedan nad drugim iznad ranije spomenutog lučnog otvora. Jedan od viših otvora je pravokutan, dok je drugi kvadrantan. Iz bokocрта se da iščitati stupnjevanje visine od istoka prema zapadu, odnosno od apside prema zvoniku. Na južnoj strani zvonika nalazi se jedan pravokutni otvor, dok su na fasadi priprate i broda po dva otvora. Također, na južnom zidu ističe se bočni portal koji se nalazi točno na sredini broda crkve. Na jugoistočnoj strani apside te na sjevernom zidu broda nalaze se po jedan pravokutni otvor. Građevinsku statiku zidova učvršćuje ukupno trideset i jedna zatega koja izlazi iz zidne plohe.

5.2. Unutrašnjost građevine

Glavni ulaz koji se nalazi na zapadu vodi u unutrašnjost parohijske crkve. Nakon njega otvara se prostor njezine priprate koji je kvadratne tlocrtne osnove i presvođen poluvaljkastim svodom. Zbog varijacije u debljini zida, sjeverni zid izlazi iz pravca osi perimetralnog zida crkve, što je vidljivo na istacima na koje se nadovezuje oplata do visine od oko 1,20 metara. Iz priprate se kroz luk, čije je tjeme blago konveksno, ulazi u brod crkve koji je presvođen poluvaljkastim svodom. U brodu je smješten crkveni namještaj, a najznačajniji su arhijerejski tron i čitališta (*lektorile*). Brod se nadovezuje na svetište koje se otvara trijumfalnim lukom te je prostor broda od svetišta odijeljen ikonostasom. U svetištu se nalazi oltarna menza i gornje mjesto s pobočnim klupama (*syntronos*). Sjeverno od ulaza u brod nalazi se drveno stubište koje vodi u pravokutni kor, a on je također presvođen poluvaljkastim svodom te počiva na ravnoj podnici koja

je oslikana. Na jugozapadnom zidu kora smješten je ulaz u današnju crkvenu zbirku, prostoriju koja se nalazi na prvom katu iznad priprate. Zbirka se nalazi u pravokutnoj prostoriji u kojoj su postavljene dvije drvene police u kojima se nalaze pravoslavne svetačke ikone. Na sjevernoj strani stropa otvara se pravokutan otvor koji vodi u potkrovlje crkve. Prostor crkvene zbirke svojevrsna je prostorna komunikacija između kora i zvonika. Taj uski pravokutni prostor podijeljen je na ukupno četiri kata koja su povezana željeznim ljestvama. Na vrhu su dva zvona iznad kojih se prostire piramidalno krovište s križem. Važno za spomenuti je to da je čitava unutrašnjost crkve prekrivena freskama koje su izvedene nedugo nakon završetka obnove 2010. godine, a prije intervencija uokolo crkve 2014. i 2015. godine,⁹² kada je uokolo njezinih temelja napravljen armiranobetonski ventilirajući kanal.

⁹² I. JOSIPOVIĆ – A. UGLEŠIĆ, 2021., 72, bilj. 14.

6. Restauratorsko-konzervatorska i arheološka istraživanja

6.1. Dosadašnji zahvati na crkvi

S obzirom da današnja parohijska crkva u Golubiću postoji već stoljećima, ona je tijekom dugoga vremenskog perioda mijenjala svoj izgled, da bi naposljetku dobila sadašnji. Prvi zahvat na crkvi navodno se dogodio tijekom njezine obnove 1681. godine, a što se saznaje iz već spomenutoga *Grimanijeva katastra* iz sredine 18. stoljeća.⁹³ Međutim, u njemu nije navedeno koji su radovi na crkvi tada konkretno napravljeni. Zbog toga Branko Čolović s pravom smatra da nije moguće pouzdati se u podatke iz *Grimanijevog katastra*,⁹⁴ te zaključuje da je zvonik naknadno izgrađen, tj. da pripada drugoj fazi izgradnje crkve, što zapravo znači da je njegova gradnja plod neke intervencije na crkvi nakon 1681. godine. On spominje i dodavanje armiranobetonskog stubišta u zvoniku tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća.⁹⁵ Nadalje, u prosincu 1987. godine dogodilo se detaljno snimanje građevine, nakon čega je Igor Krstulović od veljače do lipnja 1989. izradio izvedbeni projekt zaštite.⁹⁶ Također, o sanaciji crkve svjedoči i dokumentacija Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu. Nakon što je 1986. potres pogodio Knin i kninsku okolicu, izvedena je sanacija crkve i grebenastog masiva na kojem se ona nalazi.⁹⁷

Zatim su tijekom studenoga i prosinca 2009. i početkom 2010. godine obavljani ozbiljniji zahvati na golubićkom Sv. Stefanu. Tada je obavljeno sondiranje i otucanje žbuke s unutrašnjih zidova crkve koji su potom ponovo bili ožbukani. Tijekom spomenutih radova, koje je provodila tvrtka Krševan d.o.o. iz Zadra, sanirano je i pročelje crkve zajedno sa zvonikom, kako bi se potom ponovo ožbukali. Također, sanirani su i kameni okviri na zvoniku crkve.⁹⁸ Radove je financirala Prva kninska parohija. Prilikom spomenutih radova otkriveni su ulomci predromaničkih liturgijskih instalacija koji su izvađeni iz zidova crkve i preneseni u radionicu spomenute tvrtke u Crno pokraj Zadra.⁹⁹

⁹³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 64-65.

⁹⁴ B. ČOLOVIĆ, 1993., 115.

⁹⁵ B. ČOLOVIĆ, 1993., 116.

⁹⁶ B. ČOLOVIĆ, 1993., 118, bilj. 10.

⁹⁷ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 67.

⁹⁸ A. UGLEŠIĆ, 2021., 163.

⁹⁹ A. UGLEŠIĆ, 2021., 163.

Četiri godine kasnije uslijedili su novi radovi na crkvi koji su trajali tijekom 2014. i 2015. godine. I te zahvate financirala je Prva kninska parohija, ali su ovoga puta izvođači radova bili samo mještani sela. Radove je nadzirao konzervator dr. sc. Marko Sinobad u ime Konzervatorskog odjela u Šibeniku.¹⁰⁰ Prilikom tih radova došlo je do ugradnje armiranobetonskoga ventilirajućeg kanala i oblaganja temelja zidova hidrauličnom žbukom kako bi se u budućnosti spriječila pojave vlage u unutrašnjosti crkve.

6.2. Aktualna iskopavanja

Prva arheološka istraživanja na crkvi Sv. Stefana u Golubiću provedena su od 8. do 14. listopada 2021. godine,¹⁰¹ nakon uspješnog dogovora s episkopom Eparhije dalmatinske Srpske pravoslavne crkve Nikodimom Kosovićem, a uz dozvolu nadležnoga Konzervatorskog odjela u Šibeniku.¹⁰² Istraživanje je zapravo bio projekt suradnje dvaju Sveučilišta, zadarskog i zagrebačkog, pri čemu je došlo do kolaboracije između Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru (pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ivana Josipovića) i Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu te Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu (pod vodstvom prof. dr. sc. Miljenka Jurkovića).¹⁰³

Tijekom istraživanja izvršena su i arheološka iskopavanja pod stručnim vodstvom doc. dr. sc. Silvije Bekavac s Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru,¹⁰⁴ pri čemu su uz vanjski rub južnog zida crkve otvorene dvije sonde – u razini priprate crkve te spoja kontrafora i njezine glavne apside.¹⁰⁵ Prilikom toga došlo je i do ispitivanja strukture građevine, i to snimanjem termovizijskom kamerom, a što je izvedeno od strane djelatnika Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (izv. prof. dr. sc. Dubravko Gajski i dr. sc. Vanja Miljković).¹⁰⁶

¹⁰⁰ A. UGLEŠIĆ, 2021., 166.

¹⁰¹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 76, bilj. 73.

¹⁰² I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 76, bilj. 74.

¹⁰³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 76, bilj. 74.

¹⁰⁴ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 76, bilj. 74.

¹⁰⁵ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 7.

¹⁰⁶ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 76, bilj. 74.

6.2.1. Arheološka iskopavanja

Tijekom arheoloških istraživanja rađena je sva standardna arheološka dokumentacija, od vođenja terenskog dnevnika, preko popisa svih stratigrafskih jedinica, do popisa posebnih nalaza i njihova fotografiranja te izrade 3D modela iskopanih struktura na lokalitetu.¹⁰⁷ Nakon istraživanja slijedila su pregledavanja, sortiranje i obrada nalaza, 14C analiza izabranih uzoraka, zračno snimanje i dokumentiranje terena, te uređivanje tehničke dokumentacije i izrada izvještaja.¹⁰⁸

Sonda 1 postavljena je metodom triangulacije uz vanjski bočni zid crkve. S obzirom na radove koji su izmijenili vanjštinu crkve, poteškoću u samoj pripremi terena predstavljale su kamene ploče, kao i gornja i donja armiranobetonska ploča ventilirajućeg kanala. Stoga je odlučeno parcijalno skidati slojeve, a radovi su krenuli od zida crkve u smjeru ventilirajućeg kanala, te potom od njega prema vanjskom rubu sonde. U spomenutoj sondi definirane su 24 stratigrafske jedinice,¹⁰⁹ iz kojih su nalazi sortirani prema materijalu, kako bi se smještale u vrećice i označavale datumom pronalaska.¹¹⁰

Sonda 2, dimenzija 2,5x1,5 metara, postavljena je također metodom triangulacije uz vanjski dio apside prema njezinu spoju s brodom crkve. Kao i kod Sonde 1 prije početka radova morao se osposobiti teren za rad, a to je uslijedilo uklanjanjem kamenih ploča, djelomičnim probijanjem armiranobetonskih struktura. Kako ventilirajući kanal ide uokolo temelja crkve, on je predstavljao poteškoću pri izvođenju radova zajedno s gromobranom.¹¹¹ S obzirom na zadane poteškoće Sonda 2 bila je podijeljena na dva dijela sve do dubine od 1,20 metara, nakon čega je stratigrafske jedinice bilo moguće povezati u jednu cjelinu.¹¹² U Sondi 2 definirano je ukupno trideset stratigrafskih jedinica,¹¹³ koje su obrađene po istom principu kao i u Sondi 1.

Svaki od slojeva i situacija unutar obje sonde su fotodokumentirani, a uzete su i visine najvažnijih struktura za izradu 3D modela sonde i njihova georeferenciranja. Iz određenih grobova izdvojene su kosti za analizu kako bi bila utvrđena njihova starost.

¹⁰⁷ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 6.

¹⁰⁸ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 6.

¹⁰⁹ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 8.

¹¹⁰ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 7.

¹¹¹ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 11.

¹¹² S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 12.

¹¹³ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 12.

Kosti su ciljano uzete iz donjeg sloja uz zdravicu, jer se za taj ukop moglo pretpostaviti da je najstariji. Analiza 14C pokazala je starost kostiju od 100 +/- 30 godina.¹¹⁴ Autori *Izveštaja* došli su do zaključka da obrađeni arheološki materijal, ostaci kostiju koji su definirani 14C analizom te materijal i način gradnje iskopanog segmenta zida ne mogu potvrditi dataciju crkve u predromaničko doba.¹¹⁵

6.2.2. Percepcija istraživanja iz studentske perspektive

U istraživanju sudjelovale su i studentice prve godine diplomskog studija Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru zajedno sa mnom (tada studenticom druge godine diplomskog studija Odjela za povijest umjetnosti), pri čemu sam obavljala dužnost studentske koordinatorice na kolegij *Konzervatorska praksa* pod vodstvom izv. prof. dr. sc. Ivana Josipovića i doc. dr. sc. Silvije Bekavac. U sklopu spomenute prakse izrađen je *Izveštaj o zatečenom stanju crkve*, što je značilo zabilježiti zatečeno stanje građevine kako pismenim putem, tako i vizualnim materijalom, odnosno fotografijama.

Osim spomenutoga imala sam mogućnost na licu mjesta vidjeti što znači primjena interdisciplinarnog pristupa unutar polja povijesti umjetnosti. Naime, zajedno s kolegicama bila sam upoznata s načinom rada totalne stanice, nakon čega je bilo moguće snimati ranije određene točke dviju sondi i same crkve kako bi se dobile njihove točne koordinate. Bitno je naglasiti da je prostorno odudaranje totalne stanice izrazito malo (do nekoliko centimetara), pa se u slučaju stabilnih vremenskih i prostornih uvjeta može dobiti zaista vjerodostojan prikaz. Tijekom istraživanja u Golubiću poteškoće nam je predstavljao jak vjetar, ali su unatoč tome prostorne koordinate zabilježene bez većih odstupanja, budući da je samu totalnu stanicu trebalo čvrsto postaviti na tlo.

Nadalje, interdisciplinarni dio unutar postupka istraživanja golubičke parohijske crkve predstavljalo je i snimanje dijelova njezinih zidova termovizijskom kamerom. Iako sama nisam snimala odabrane dijelove građevine, prisustvovala sam cijelom postupku, od kraćeg predavanja o radu samog instrumenta do prezentacije preliminarnih rezultata, odnosno fotografija koje na osnovu temperaturnih razlika materije daju jasnu sliku koja se golim ljudskim okom i slijedom različitih intervencija na građevini ne

¹¹⁴ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 11, 16.

¹¹⁵ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 16.

može uočiti. Treba istaknuti kako su konačni rezultati tog postupka važni za shvaćanje općeprisutne problematike vezane za crkvu Sv. Stefana u Golubiću.

Zbog sve češće digitalizacije, koja ima svoje dobre i loše strane, pomagala u svijetu istraživanja predstavljaju i različite poveznice koje nude uvide u baze podataka, digitalne karte ili druga vrela. Tijekom istraživanja najviše smo radili sa sustavima kao što su: Geoportal, Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske te Informacijski sustav prostornog uređenja ili Arcanum.¹¹⁶ Konačno, da se spomenuti i iskustvo proučavanja mletačke karte iz 1726. godine, pri čemu treba naglasiti kako je njezina čitljivost bila jako slaba, pa nam je pomoć pružio verzirani stručnjak (izv. prof. dr. sc. Marko Rimac s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu), tako da smo uspjeli na karti locirati prikaz golubičke crkve koja je ucrtana kao kvadratić i označena pojmom *chiesa* desno, tj. sjeverno od katastarske čestice broj 212.

6.3. Zaštita crkve kao kulturnog dobra

Prema podacima navedenima u Državnoj geodetskoj upravi,¹¹⁷ ona se nalazi na katastarskoj čestici *68/1, Katastarske općine 313823 Golubić, Šibensko-kninske županije, i zauzima površinu od 676 m². Prema *Zakonu o zaštiti kulturnih dobara*,¹¹⁸ crkva je namijenjena zaštiti i očuvanju, budući da predstavlja nacionalno blago Republike Hrvatske. Parohijska crkva je u vlasništvu crkvene općine Golubić, Eparhije dalmatinske Srpske pravoslavne crkve. Položaj golubičkog Sv. Stefana odgovara geografskim koordinatama 44° 06' 28" N 16° 12' 51" E, pri čemu je orijentacija s manjim otklonom u odnosu geografske strane svijeta, s time da se pročelje crkve nalazi na zapadu, a apsida na istoku. Kada je riječ o dimenzijama crkve, dužina joj iznosi 21 m, širina broda 6,5 m, a njegova visina 10 m, visina današnjeg zvonika iznosi 19,5 m, dok je visina izvornog zvonika, tj. zapadnog masiva iznosila 12 metara.¹¹⁹ Prema Izvratku iz zemljišne knjige Konzervatorskog ureda u Šibeniku (broj 532-04-01-04/12-13-1) i stanju crkve iz 2013. godine doneseno je Rješenje o definiranju crkve kao kulturnog dobra, unutar klasifikacije sakralna građevina, a shodno tome ona je uvrštena u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao nepokretno kulturno dobro.

¹¹⁶ <https://maps.arcanum.com/de/> (datum pristupa: 9. 11. 2022.).

¹¹⁷ Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/> (datum pristupa: 9. 11. 2022.).

¹¹⁸ *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*, čl. 2.

¹¹⁹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 69.

Spomenuto je izvršeno prema članu 7. *Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara*¹²⁰ te sukladno članu 12, stavci 4 istoga Zakona.¹²¹ Crkva je prema točki 2. toga Rješenja upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara pod oznakom Z-5951.¹²²

O nekim dosadašnjim zahvatima na crkvi bilo je riječi ranije, a na loše stanje početkom devedesetih godina 20. stoljeća upozorio je Branko Čolović u svom članku iz 1993. godine.¹²³ Još tada Čolović navodi da su nekontrolirani ukopi i erozija tla jako zabrinjavajući jer slijedom toga crkvi prijete urušavanje. Po završetku Domovinskog rata, točnije 13. rujna 1995. godine, nakon okončanja vojno-redarstvene operacije *Oluja*, iz crkve je izvađen i zamijenjen kopijom ulomak predromaničkog reljefa s natpisom [...sancta]E MARIE [...], dok je original smješten u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, a ondje se nalazi i danas.¹²⁴

Slijedom zahvata na crkvi koji su rađeni tijekom 2009. i 2010. godine crkva je sanirana i ožbukana. Tijekom toga procesa sve starije strukture postale su nevidljive ili su čak uništene, a čime se, između ostaloga, krše odredbe *Venecijanske povelje* iz 1964., u kojoj se nalaže poštivanje svih umjetničkih djela, bez obzira na dimenzije, dataciju, kult, pravac i/ili sredinu u kojoj je umjetnina nastala i/ili smještena.¹²⁵ Međutim, noviji radovi na parohijskoj crkvi imaju i svoje dobre strane. S obzirom na to da je vlaga predstavljala jedan od većih problema u crkvi, a da je to djelomično riješeno ugradnjom armiranobetonskog ventilirajućeg kanala i oblaganja temelja zidova hidrauličnom žbukom, ti su se zahvati u tom dijelu pokazali kao pozitivni. Tvrdnja o tek djelomičnom rješenju problema zasniva se na činjenici da je vlaga u prostoru priprate uočena i tijekom istraživanja u listopadu 2021. godine, i to na unutrašnjoj strani njezina južnoga zida, ali i na vanjštini apside. Na prvo navedenom mjestu je fresko-oslik oštećen. Dakle, problem s vlagom nije u potpunosti riješen, pa se zbog toga nameće potreba daljnjeg rješavanja tog problema u budućnosti.

¹²⁰ *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*, čl. 7.

¹²¹ *Zakon o zaštiti kulturnih dobara*, čl. 12.

¹²² <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-5951> (datum pristupa: 9. 11. 2022.).

¹²³ B. ČOLOVIĆ, 1993., 116.

¹²⁴ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 54.

¹²⁵ <https://www.icomos.org/en/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-the-venice-charter> (datum pristupa: 9. 11. 2022.).

Također, pri promatranju vanjštine crkve uočili smo zatege koje se nalaze na zapadnoj, južnoj i sjevernoj strani crkve, i koje izlaze iz ožbukane površine njezinih zidova. Iako su zatege u nekom trenutku ugrađene u zidove crkve kako bi spriječile njihovo urušavanje, a što je pozitivna strana te inicijative na građevini jer je zahvaljujući njima njezina statika puno stabilnija, postoji i njezina negativna strana. Naime, iz današnje perspektive zaštite spomenika kulture, zatege bi se trebale nalaziti ispod ožbukane površine zida i ne bi se smjele vidjeti.

7. Arhitektonska analiza građevine

Crkva Sv. Stefana dimenzijama i smještajem dominira prostorom kninske okolice te ima izravnu vizualnu komunikaciju s drugim važnim graditeljskim zdanjima na prostoru Knina, primjerice s kninskom tvrđavom. Uokolo nje danas se nalazi seosko groblje.

O arhitekturi te sakralne građevine pisao je, između ostalog, Branko Čolović, koji iznosi svoje mišljenje o izgradnji crkve i njezinim fazama, a pri čemu raščlanjuje ukupno dvije faze. Također, Čolović negira moguću prisutnost westwerka na crkvi, ističući da je takva zamisao ipak previše smjela.¹²⁶ Nadalje, Vedrana Delonga u kraćem opisu predromaničkog reljefa koji je pronađen u golubičkoj crkvi kaže da on „upućuje na predromaničko podrijetlo objekta koji je najvjerojatnije bio posvećen Sv. Mariji“,¹²⁷ dok pronađeni ulomak datira u 9. stoljeće.¹²⁸ Važan doprinos dala je Zoraida Demori Staničić koja je na osnovu izrađene arhitektonske dokumentacije, napravljene 1986. godine, iznijela hipotezu o nekoliko pregradnji sakralnog objekta. Naime, prema Demori Staničić golubička parohijska crkva ima ranokršćansku jezgru (što je kasnije podržao i Ante Uglešić)¹²⁹ na koju je u ranom srednjem vijeku nadodan westwerk i aksijalni zvonik. Time bi golubički Sv. Stefan, zbog istog pročelnog rješenja s aksijalnim zvonikom, bio usko povezan s crkvom Sv. Spasa na vrelu Cetine. Dakle, autorica smatra kako je crkva u jednoj od svojih faza postala pravoslavna, dok je do toga trenutka bila katolička crkva.¹³⁰ Autorica, nadalje, spominje zvonik crkve za koji se ne zna točna godina izgradnje, ali ga oprezno smješta u barokno razdoblje,¹³¹ i to na osnovu njegovih profilacija te godine 1774. koja je ugravirana na njegovu zvonu.¹³² O crkvi su još pisali Ante Milošević i Željko Peković, koji su u monografiji iz 2009. usporedili proporcije Sv. Stefana i predromaničke crkve Sv. Spasa u Cetini,¹³³ a dali su i

¹²⁶ B. ČOLOVIĆ, 1993., 113.

¹²⁷ V. DELONGA, 1996., 187.

¹²⁸ V. DELONGA, 1996., 187.

¹²⁹ A. UGLEŠIĆ, 2021., 176.

¹³⁰ Z. DEMORI STANIČIĆ, 1998., 227.

¹³¹ Z. DEMORI STANIČIĆ, 1998., 228.

¹³² Z. DEMORI STANIČIĆ, 1998., 227.

¹³³ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 168.

aksonometrijski prijedlog izvornog izgleda crkve u Golubiću.¹³⁴ Njega su, pak, Ivan Josipović i Ante Uglešić 2021. godine okarakterizirali kao djelomično pogrešan.¹³⁵ Naime, Josipović i Uglešić dvoje o hipotezi da se u slučaju Sv. Stefana u Golubiću radi o izvorno ranokršćanskoj crkvi, jer su svi novi pronalasci reljefa potvrdili da oni potječu iz predromaničkoga razdoblja, pa smatraju da potvrde o ranokršćanskoj fazi građevine nema. Dakle, oni smatraju da je crkva izvorno sagrađena kao predromanička građevina koja je imala široki aksijalni zvonik na pročelju i krajnje reducirani westwerk na njegovu prvom katu. Toj hipotezi u prilog ide i mala širina te naglašena dužina i visina današnje crkve, kao i dvokatnost njezina broda koja predstavlja posebnost toga sakralnog zdanja na cijelom prostoru Dalmacije.

¹³⁴ A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009., 168.

¹³⁵ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 69.

8. Analiza ulomaka liturgijskih instalacija

U narednom dijelu teksta biti će dana pojedinačna analiza ulomaka koji su pronađeni na lokalitetu Sv. Stefan u Golubiću. Naime, riječ je o skulpturi koja se može povezati s dvije već ranije prepoznate klesarske radionice koje su djelovale tijekom 9. stoljeća. Riječ je o *Trogirskoj klesarskoj radionici* koja je datirana u prvu četvrtinu 9. stoljeća i *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* čije je djelovanje datirano u sredinu druge polovine 9. stoljeća.

8.1. Trogirska klesarska radionica

Trogirska klesarska radionica je pojam koji se koristi u znanstvenoj literaturi za jednu od klesarskih radionica iz ranog srednjeg vijeka, a prvi put je spomenut 1996. godine u enciklopedijskoj jedinici autora Nikole Jakšića pod naslovom *Predromanika*.¹³⁶ Jakšić tada pojašnjava da je riječ o grupi predromaničkih reljefa sa znatnijom koncentracijom u Trogiru i njegovoj okolini, te navodi da je iznimna pojava srodnih reljefa kasnije zapažena i na lokalitetima koji su udaljeni od Trogira, primjerice u Pađenama kod Knina.¹³⁷ Autor navodi kako je riječ o prosječnoj klesarskoj izvedbi iz prve polovine 9. stoljeća,¹³⁸ koja je očito slabija u odnosu na neke klesarske produkcije ranoga srednjeg vijeka, poput primjerice *Majstora koljanskog pluteja*. Tom prigodom Jakšić je istaknuo prisutnosti fenomena *damnatio memoriae* na nekim njezinim reljefima jer su s pojedinih arhitrava otučeni dijelovi natpisa u kojima se najvjerojatnije spominjalo donatorovo ime ili pak ime vladara u vrijeme čije vladavine je arhitrav isklesan.¹³⁹ Produkti *Trogirske klesarske radionice* imaju određene izvedbeno-morfološke karakteristike koje se prepoznaju na svim ulomcima njoj pripisanima. Arhitravi te produkcije podijeljeni su u tri vodoravna pojasa. U najnižem registru smještena je tropruta pletenica koju nadvisuje zona natpisnog polja, a na vrhu se nalaze profilirane kuke. Lukovi imaju dvozonsku podjelu – nakon pletera slijede profilirane kuke, dok pluteje ove radionice najčešće krasi motiv križa s palmetama pod arkadom

¹³⁶ ENCIKLOPEDIJA, 1996., 90 (Nikola Jakšić, enc. jed.: *Predromanika*).

¹³⁷ N. JAKŠIĆ, 2015., 267.

¹³⁸ N. JAKŠIĆ, 2004., 266.

¹³⁹ N. JAKŠIĆ, 2015., 267.

(*Rajski motiv*),¹⁴⁰ ili, pak, motiv „dna pletene košare“ (tzv. *Korbboden*-motiv).¹⁴¹ Jakšić naglašava i obradu pilastara koji su uvijek bili ispunjeni gustim troprutim prepletima poput mreža. Služili su da se u njima uglave ornamentirani pluteji.¹⁴² Konačno treba spomenuti i kapitele jednostavne forme i malih dimenzija,¹⁴³ u čijoj se obradi očituje nedostatak plastične modelacije, a pri čemu se vidi plitko klesanje ugaonih kuka i listova.¹⁴⁴ Reljeff radionice klesani su najčešće u mekanom vapnencu s naglaskom na *horror vacui*, što je prema Jakšiću bio jedan od glavnih razloga okrupljivanja pojedinih motiva.¹⁴⁵ Postoji nekoliko lokaliteta na kojima su pronađeni ulomci spomenute klesarske produkcije, a to su Trogir, trogirsko Malo polje, Bijaći-Stombrate, Kljaci kod Drniša, Brnaze kraj Sinja, Pađene kod Knina i Morinje (Donje polje) kraj Šibenika.¹⁴⁶

8.2. Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira

Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira je naziv kojega je prvi put upotrijebio Nikola Jakšić 2000. godine u katalogu izložbe *Hrvati i Karolinzi*.¹⁴⁷ Riječ je o klesarskoj produkciji djelatnoj na ranosrednjovjekovnom hrvatskom prostoru koja je datirana u sredinu druge polovine 9. stoljeća.¹⁴⁸ Djelovanje te radionice utvrđeno je na nekoliko lokaliteta u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, a neki od njih su Muć kod Sinja, Nin i Zadar, Otres kraj Brinira, lokaliteti Crkvina i Stupovi u Biskupiji kod Knina, te Kula Atlagića i Lepuri kraj Benkovca. Osim tropojasnih arhitrava koji u donjem pojasu imaju tzv. *perec*-motiv, pronađeni su i lukovi, također s trozonskom podjelom, ali i zabati te pluteji. Motiv koji svakako pripada ovoj klesarskoj produkciji je ranije spomenuti *perec*-motiv – klesan najčešće troprutim pletenicama i karakterističan za ukrašavanje arhitrava i zabata. On podržava niz zdepastih kuka na

¹⁴⁰ N. JAKŠIĆ, 2015., 274.

¹⁴¹ N. JAKŠIĆ, 2015., 275.

¹⁴² N. JAKŠIĆ, 2015., 278-279.

¹⁴³ N. JAKŠIĆ, 2015., 276.

¹⁴⁴ N. JAKŠIĆ, 2015., 277.

¹⁴⁵ I. JOSIPOVIĆ., 2011., 97.

¹⁴⁶ N. JAKŠIĆ, 2004., 265.

¹⁴⁷ N. JAKŠIĆ, 2015., 347.

¹⁴⁸ N. JAKŠIĆ, 2015., 376.

obodu s krupnom zavojnicom, dok se ispod njega smješta natpisno polje.¹⁴⁹ Uz perez-motiv javljaju se i ptičice koje u kljunovima nose grozdove, kao i motiv beskonačnih čvorova troprute vrpce.¹⁵⁰ Klesanje radionice moglo bi se opisati kao besprije-korno strogo, što je dobiveno klesanjem preciznih geometrijskih uzoraka s (najčešće) troprutim pletenicama.¹⁵¹ Vještina klesanja vidljiva je i u reljefima s ujednačenom artikulacijom trabeacija oltarnih pregrada.¹⁵² Prihvaćeno je mišljenje kako je spomenuta klesarska radionica jedna od najboljih klesarskih produkcija hrvatskoga ranog srednjovjekovlja.¹⁵³

8.3. Pojedinačna obrada predromaničkih ulomaka

Tijekom zahvata na golubičkoj parohijskoj crkvi tijekom 2009. i 2010. godine pronađena su četiri ulomka predromaničkih kamenih liturgijskih instalacija koji su izvađeni i preneseni u radionicu tvrtke Krševan d.o.o. u Crno pokraj Zadra. Ondje u ulomci očišćeni i konzervirani.¹⁵⁴ Ante Uglešić je u svom članku iz 2021. godine opisao kako je navedene ulomke zajedno s nekolicinom drugih u lipnju 2017. dopremio u Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, budući da je gore navedena tvrtka otišla u stečaj, a prostor radionice se trebao prenamijeniti.¹⁵⁵ Važno je napomenuti da je nažalost jedan ulomak arhitrava koji je bio dopremljen u radionicu u međuvremenu izgubljen.¹⁵⁶

Ključan ulomak, zbog kojega je uopće došlo do svih ranije spomenutih radnji na golubičkoj crkvi, jest arhitrav oltarne ograde s natpisom [...sancta]E MARIE [...], koji je pronađen kao spolij u pragu južnih bočnih vrata crkve te 1995. zamijenjen kopijom i prebačen u Muzej arheoloških spomenika u Splitu.¹⁵⁷ Radi se o ulomku arhitrava, klesanog u vapnencu, dimenzija 40,5x17x15 cm,¹⁵⁸ koji je horizontalno podijeljen u

¹⁴⁹ N. JAKŠIĆ, 2000b., 208.

¹⁵⁰ N. JAKŠIĆ, 2000b., 209.

¹⁵¹ N. JAKŠIĆ, 2014., 350.

¹⁵² N. JAKŠIĆ, 2000b., 208.

¹⁵³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

¹⁵⁴ A. UGLEŠIĆ, 2021., 163.

¹⁵⁵ A. UGLEŠIĆ, 2021., 164.

¹⁵⁶ A. UGLEŠIĆ, 2021., 164.

¹⁵⁷ V. DELONGA, 1996., 187.

¹⁵⁸ V. DELONGA, 1996., 187.

dvije zone. U donjoj zoni nalazi se gore spomenuti natpis, dok se iznad njega nalaze kuke. Njegova površina jako je izlizana pa je, dijelom i zbog toga, taj ulomak u nekoliko radova bio tek oprezno atribuiran *Trogirskoj klesarskoj radionici*. Na odriješitiju atribuciju odlučili su se Ivan Josipović i Ante Uglešić, spominjući kako dvozonka podjela arhitrava nije neuobičajena za *Trogirsku klesarsku radionicu*, budući da su slični primjeri pronađeni u Krkoviću i Ostrovici (vjerojatno svi potječu s lokaliteta Otres kod Biribira), ali i zbog toga što je u međuvremenu na tom lokalitetu otkriveno još nekoliko ulomaka koje je moguće sa sigurnošću atribuirati ranije spomenutoj klesarskoj radionici.¹⁵⁹

Ulomak pluteja, dimenzija, 67x69x14 cm, danas se nalazi u Arheološkoj zbirci Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.¹⁶⁰ Radi se o reljefu koji je vjerojatno bio dio većeg pluteja. Središnji motiv je križ čija je unutrašnjost ispunjena troprutom pletenicom, a njemu s lijeve i desne strane nalaze se dvije palmete. Iznad kraće haste križa smještenu su dvije rozete, a sve do sada opisano nalazi se pod arkadom, čiji luk i stupiće također ispunjava tropruta pletenica, dok krajevi križa i stupića završavaju šiljastim istacima. U lijevom gornjem kutu ulomka nalazi se stilizirani motiv ljiljana. Dakle, riječ je o tzv. *Rajskom motivu* koji ispunja sačuvani ulomak. Slični primjeri atribuirani *Trogirskoj klesarskoj radionici* nađeni su u Kljacima kod Drniša, Pađenama kraj Knina i Brnazama kod Sinja.¹⁶¹ Josipović i Uglešić donose rekonstrukciju pluteja i pri tome iznose mišljenje da je jedan od pronađenih ulomaka pluteja zapravo nekada bio dio cjeline zajedno s ranije opisanim ulomkom s *Rajskim motivom*.¹⁶² Naime, spomenuti manji ulomak, dimenzija 45x34x12-14 cm koji se danas nalazi u Kninskom muzeju,¹⁶³ sastojao se od glavnog polja na koje naliježe reljefno istaknuti vijenac koji je ispunjen mrežištem od troprutih traka. Ono što se još može uočiti jest i dio arkade ispunjen troprutom pletenicom, a u prostoru između se nalazio ljiljanov cvijet koji se samo nazire.

Nadalje, jedan od ulomaka je bio sastavni dio pluteja koji se sačuvao samo na donjoj polovici, pri čemu je u središtu vidljiva hasta stiliziranog križa kojemu s lijeve i desne strane stoje dvije palmete. I taj ulomak, dimenzija 34,5x23x12 cm, nalazi se u

¹⁵⁹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 58.

¹⁶⁰ A. UGLEŠIĆ, 2021., 168.

¹⁶¹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 59.

¹⁶² I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 59.

¹⁶³ A. UGLEŠIĆ, 2021., 169.

Arheološkoj zbirci Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru.¹⁶⁴ Uglešić u svom članku smatra kako je riječ o ranokršćanskom ulomku, pomoću kojega osnažuje hipotezu Demori Staničić o ranokršćanskoj jezgri crkve.¹⁶⁵ Međutim, u članku koji je napisao zajedno s Josipovićem mijenja izneseno mišljenje te i njega atribuirao *Trogirskoj klesarskoj radionici*. Naime, kako objašnjavaju autori, iako unutrašnjost križa na tom reljefu nije ispunjena troprutom pletenicom, način klesanja rubova križa i konkavnog donjeg završetka patibula identičan je načinu oblikovanja ranije opisanog ulomka pluteja. Osim toga, način oblikovanja listova palmeta nalikuje reljefima koji su već ranije pripisani majstorima *Trogirske klesarske radionice*.¹⁶⁶

Također, pronađen je još jedan ulomak predromaničkih liturgijskih instalacija, nepoznatih dimenzija, koja se nalazi u Kninskom muzeju.¹⁶⁷ Riječ je o kamenom ulomku na kojemu se raspoznaje ukras koji čini tropruta pletenica, dok se prema kutu naziru paralelne, konveksne i blago udubljene linije. Zbog manjkavosti sačuvanih elemenata Uglešić u svom samostalnom članku nije jasno definirao izvornu namjenu tog predromaničkog ulomka, dok u tekstu pisanom u koautorstvu s Josipovićem navodi da je riječ o ulomku pluteja.¹⁶⁸

Osim pluteja, Uglešić je objavio i još jedan ulomak pilastra, dimenzija 18x17,5x16 cm, koji je smješten u Arheološki praktikum Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Ulomak je znatno oštećen sa svih strana, ali se raspoznaje ukras kojeg čini četveropruti preplet.¹⁶⁹ Iako je ulomak oštećen, može se prepoznati srodnost sa sličnim primjerima koji se nalaze u Otresu, Kljacima ili Brnazama, pa se onda i on može pripisati *Trogirskoj klesarskoj radionici*, s naznakom da ostali ulomci imaju tropruti plet u ukrasnom polju.¹⁷⁰

Posljednji ulomak koji Uglešić donosi u članku jest ulomak arhitrava oltarne ograde pronađen s unutrašnje strane perimetralnog zida golubičke crkve,¹⁷¹ koji je doduše bio znatno oštećen, ali bez obzira na to pokazuje drugačiji način obrade i

¹⁶⁴ A. UGLEŠIĆ, 2021., 167.

¹⁶⁵ A. UGLEŠIĆ, 2021., 173.

¹⁶⁶ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 57-58.

¹⁶⁷ A. UGLEŠIĆ, 2021., 172.

¹⁶⁸ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 57.

¹⁶⁹ A. UGLEŠIĆ, 2021., 170.

¹⁷⁰ A. UGLEŠIĆ, 2021., 174.

¹⁷¹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

repertoar ukrasa u odnosu na ranije opisane primjerke. Riječ je o ulomku dimenzija 29x18 cm,¹⁷² koji je izvorno vjerojatno imao podjelu na tri horizontalne zone – u gornjoj zoni bile su mu smještene kuke, ispod toga se nalazio tzv. perez-motiv, dok je najniža, treća zona vjerojatno otučena – a nju je činilo natpisno polje. Taj ulomak nažalost je naknadno izgubljen. Uglešić ga je prema izradi kuka i spomenutom perez-motivu atribuirao *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira* čije je djelovanje datirano u sredinu druge polovine 9. stoljeća, a spomenuto je dodatno argumentirano i u radu koji je navedeni autor napisao s Josipovićem.¹⁷³ Naime, identičan način klesanja i sličan repertoar ukrasnih motiva daju se uočiti i na arhitravu s posvetnim natpisom kneza Branimira koji je pronađen u Otresu kod Bribira ili, pak, na ulomku arhitrava s lokaliteta Stupovi u Biskupiji kod Knina.¹⁷⁴

Važno je naglasiti da ovo nisu svi ulomci s lokaliteta Sv. Stefan u Golubiću. O tome svjedoči dnevnički zapis fra Luje Maruna,¹⁷⁵ u kojemu on spominje ulomke smještene u podu crkve te uzidane u njezine zidove. Doduše, Čolović navodi da od izvornog poda crkve nije ostalo gotovo ništa, osim u predvorju crkve, jer je 1932. godine izveden nestručan zahvat.¹⁷⁶ Ipak, prema dokumentiranom fotografskim izvorima iz vremena sanacije crkve (2009.-2015.) kada su iskopi vršeni do kamenog živca građevine daju se prepoznati kamene ploče koje su, kako i sam Marun navodi,¹⁷⁷ okrenute poledinom prema vani. Osim navedenog, Josipović i Uglešić spominju još dva ulomka koje Uglešić u svom članku nije spomenuo zbog nedovoljnog broja informacija o točnom porijeklu ulomaka. Naime, radi se o ulomku predromaničkog kapitela i manjem ulomak pluteja ili pilastra oltarne ograde.

Prvi ulomak je kapitel oltarne ograde. On je izduženog kvadratnog oblika koji se pri vrhu širi. Na dnu ulomka vidljiv je vrat stupa u vidu reljefnog ispupčenja koji zatvara puni krug oko stupa. Na kutovima donjeg dijela kapitela nalazi se po jedan glatko obrađeni list, čiji gornji završetak blago izlazi u prostor. Na svakoj od četiri strane kapitela urezan je motiv stilizirana ljiljanova cvijeta čiji krajevi tvore volute.¹⁷⁸

¹⁷² A. UGLEŠIĆ, 2021., 172.

¹⁷³ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

¹⁷⁴ A. UGLEŠIĆ, 2021., 175, bilj. 16, 17.

¹⁷⁵ Vidi bilj. 90.

¹⁷⁶ B. ČOLOVIĆ, 1993., 115.

¹⁷⁷ L. MARUN, 1998., 286.

¹⁷⁸ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

Autori prema izradi i načinu obrade ulomka navode da je riječ o produkciji *Trogirske klesarske radionice*, uspoređujući ga sa srodnim primjercima iz Brnaza i šibenskog Donjeg polja (Morinja) te dodatno naglašavajući da je ovaj primjer izvrsno sačuvan pa stoga predstavlja najbolje sačuvani kapitel *Trogirske klesarske radionice*.¹⁷⁹ U prilog navedenoj atribuciji dodatno ide i činjenica da je čuvan u istoj radionici u Crnome kraj Zadra kao i ranije analizirani ulomci te je izrađen od iste vrste kamena – kvalitetnoga sitnozrnatog vapnenca.¹⁸⁰

Na drugom ulomku, manjih dimenzija, vidljiv je ukras od učvorenih troprutih traka čije klesanje pravilnog duktusa zajedno s gotovo geometrijskim klesanjem traka predstavlja izrazito kvalitetan rad koji se može usporediti s dekorativnim kompozicijama koje izvodi *Benediktinska klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*.¹⁸¹ Atribucija bi ulomak datirala u sredinu druge polovine 9. stoljeća. Postoji i moguća usmena potvrda za porijeklo navedenog ulomka. Naime, prof. dr. sc. Nikola Jakšić jednom je od autora članka *Golubić kod Knina – važan lokalitet za hrvatski rani srednji vijek* prepričao da je možda vidio upravo spomenuti ulomak u prtljažniku automobila Mile Mesića (vlasnika tvrtke Krševan d.o.o.) te da mu je rečeno kako je ulomak pronađen u unutrašnjosti golubičke parohijske crkve.¹⁸² S obzirom na to da je Uglešić nešto ranije već atribuirao jedan ulomak spomenutoj radionici, postoji mogućnost da se u budućnosti još neki ulomci iz golubičke crkve atribuiraju produkciji *Benediktinske klesarske radionice iz vremena kneza Branimira*.

8.4. Problematika titulara

Uz predromaničku fazu golubičke crkve veže se do sada nerazjašnjena problematika njezinog titulara. Iako se neki autori spretno snalaze i na osnovu ulomka arhitrava oltarne ograde s natpisom [...sancta]E MARIE [...] crkvu posvećuju Bogorodici, što je zaista vrlo moguće, spomenuto ne mora biti nužno točno. Ako uzmemo u obzir prisutnost nadodanog westwerka, tada postoji i opcija dvojnog titulara crkve. Westwerk je, naime, arhitektonska tvorevina karolinškog doba koja se funkcijom tumači kao „Kaiserkirche“, odnosno na njega se gleda kao zasebnu *ecclesiu*,¹⁸³ pa se

¹⁷⁹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

¹⁸⁰ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

¹⁸¹ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 61.

¹⁸² I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 73, bilj. 31.

¹⁸³ M. JURKOVIĆ, 1987., 82.

unutar takvih zdanja nalaze dva titulara – jedan za crkvu, a drugi za westwerk (koji se također smatra *ecclesiom*). Stoga je kod golubičkog primjera vjerojatna i mogućnost spomenutog dvojnog titulara, o čemu se još treba istraživati.

8.5. Rezime istraživanja

Atribuiranje predromaničkih reljefa dvama klesarskim radionicama – *Trogirskoj klesarskoj radionici* i *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Banimira*, može potkrijepiti hipotezu da se danas unutar današnje golubičke parohijske crkve krije ranosrednjovjekovna jezgra, dok su glavni indikatori za navedenu tvrdnju zapadni masiv crkve te širina i visina njezina prednjega dijela. Za hipotezu o ranokršćanskom porijeklu crkve zasad ne postoje niti indicije (osim možda ranokršćanskog titulara), dok je pronalazak novih predromaničkih reljefa dodatno osnažio zaključak o mogućoj ranosrednjovjekovnoj jezgri, čiji se ostaci, prema mišljenju Josipovića i Uglešića, kriju unutar zidova današnje parohijske crkve. Shodno tomu, golubičku crkvu trebalo bi ubrajati u najraniji sloj predromaničkih crkava podignutih nakon formiranja hrvatske kneževine, koje Miljenko Jurković naziva „najranijim karolinškim crkvama u Hrvatskoj“ ili „misionarskim slojem arhitekture.“¹⁸⁴ Nadalje, problematika titulara, odnosno mogućeg dvostrukog titulara, i dalje ostaje otvorena uslijed nedovoljno informacija koje bi omogućile neki konkretniji zaključak. Ipak, činjenica je da provedena arheološka istraživanja (zasad) nisu potvrdila predromanički identitet građevine,¹⁸⁵ iako se u *Izveštaju* navodi da konačni rezultati dijelom ovise i o termovizijskom snimanju njezinih zidova. Naime, objavom fotografija nastalih termovizijskom kamerom zasigurno će biti povećana zainteresiranost za daljnjim istraživanjem golubičke crkve, jer će njima možda biti potvrđena zapažanja Luje Maruna iz 1927. godine.

¹⁸⁴ I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021., 71.

¹⁸⁵ S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021., 16.

9. Zaključak

Lokalitet Sv. Stefan u Golubiću kod Knina spominje se u stručnoj literaturi još od 19. stoljeća, međutim do nedavno nije uspio zadobiti onoliku pozornost povijesnoumjetničke struke kakvu zbog svoje kulturno-povijesne važnosti zasigurno zaslužuje. Slijedom iznošenja različitih hipoteza i mišljenja bilo je teško stvoriti vjerodostojnu sliku o toj građevini bez konkretnih argumenata.

Na osnovu nekoliko ključnih dokaza, točnije iznimno male širine crkve, dominantnošću „zapadnog masiva“ na njezinu pročelnom dijelu, pretpostavljeno je da se unutar zidova današnje golubičke crkve krije ranosrednjovjekovna jezgra, a na što ukazuju Josipović i Uglešić. Ta je teza dodatno potkrijepljena atribucijom nekoliko novopronađenih predromaničkih reljefa dvama klesarskim radionicama 9. stoljeća – *Trogirskoj klesarskoj radionici* i *Benediktinskoj klesarskoj radionici iz vremena kneza Branimira*. S druge strane, hipoteza o ranokršćanskom porijeklu crkve dovedena je u pitanje, mada je ostavljen prostor da se i takvo mišljenje u budućnosti pokaže točnim.

S obzirom na istraživanja, koja su uslijedila u listopadu 2021. godine, očekuju se rezultati svih provedenih terenskih radnji, koji će ili potvrditi ili opovrgnuti teze iznesene u članku Josipovića i Uglešića. U prvom slučaju bi golubička crkva zaista imala aksijalni zvonik i krajnje reducirani westwerk, na što upućuje i dominantan „zapadni masiv“ na današnjoj parohijskoj crkvi, kao i naknadna izgradnja zvonika. Međutim, arheološka istraživanja nisu potvrdila ranije spomenuto. Naime, zbog višedesetljetnih, ali i posve recentnih, ukapanja uza same zidove crkve, i to do dubine od dva i pol metra, koja su samim time dolazila i do kamenog živca, a ujedno i potkopavala temelje crkve, mogli su biti uništeni svi raniji arheološki slojevi. Arheološkim istraživanjima u prilog nije išla ni recentna gradnja armirano-betonskog ventilirajućeg kanala uokolo temelja crkve. Prema tome, postoji razložno objašnjenje zbog čega arheološka istraživanja (zasad) nisu potvrdila tezu o ranosrednjovjekovnoj jezgri građevine.

Postoje još brojna nerazjašnjena pitanja koja se vežu uz crkvu Sv. Stefana u Golubiću, poput problematike njezina titulara koju bi struka u budućnosti trebala razriješiti. Ipak, zahvaljujući njezinom dosadašnjem interesu, navedena građevina, koja posjeduje kako povijesnu, tako i kulturno-umjetničku vrijednost, nakon dugog vremena zanemarivanja konačno je dobila priželjkivanu pažnju.

10. Literatura

M. ANČIĆ, 1996. – Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, Zadar, 1996., 53-95.

A. BIRIN, 2015. – Ante Birin, Pregled političke povijesti Hrvata u ranome srednjem vijeku, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku*, (ur.) Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb, 2015., 37-73.

N. BUDAK, 2018. – Neven Budak, *Hrvatska povijest od 550. – 1100.*, Zagreb, 2018.

S. BEKAVAC - I. KRANJEC, 2021. – Silvia Bekavac - Ivor Kranjec, *Izveštaj o arheološkim istraživanjima lokaliteta – Golubić – Sv. Stefan*, neobjavljeni tekst, 2021.

F. BULIĆ, 1888. – Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz doba hrvatske narodne dinastije*, Zagreb, 1888.

B. ČOLOVIĆ, 1993. – Branko Čolović, Crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, *Zbornik Društva konzervatora Srbije*, 17, Beograd, 1993., 112-119.

V. DELONGA, 1996. – Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996.

Z. DEMORI STANIČIĆ, 1998. – Zoraida Demori Staničić, L'église Saint-Etienne de Golubić, *Hortus Artium Medievalium*, 4, Zagreb - Motovun, 1998., 223-229.

J. FARIČIĆ, 2003. – Josip Faričić, Triplex Confinium na Mercantovoj karti s kraja 16. stoljeća, u: *Triplex Confinium (1500.-1800.): ekohistorija (zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. u Zadru*, (ur.) Drago Roksandić et alii, Split, 2003., 51-63.

S. GUNJAČA, 1960. – Stipe (Stjepan) Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, (1955., 1956. i 1957. godine), *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 7, Zagreb, 1960., 267-281.

N. JAKŠIĆ, 1995. – Nikola Jakšić, *Knin – hrvatska srednjovjekovna prijestolnica*, Split, 1995.

N. JAKŠIĆ, 2000a. – Nikola Jakšić, *Hrvatski srednjovjekovni krajobrazi*, Split, 2000.

N. JAKŠIĆ, 2000b. – Nikola Jakšić, Klesarstvo u službi evangelizacije, u: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, (ur.) Nikola Jakšić... et alii, Split, 2000., 192-216.

N. JAKŠIĆ, 2004. – Nikola Jakšić, Reljefi *Trogirske klesarske radionice* iz crkve Sv. Marte u Bijaćima, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, 26/1999., Split, 2004., 265-286.

N. JAKŠIĆ, 2006. – Nikola Jakšić, Između Europe i Mediterana, u: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, (ur.) Biserka Rauter Plančić, Zagreb, 2006., 13-61.

N. JAKŠIĆ, 2012. – Nikola Jakšić, Novi natpis s imenom kneza Branimira, u: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, Zbornik povodom osamdesetog rođendan, (ur.) Miljenko Jurković, Ante Milošević, Zagreb - Motovun - Split: Sveučilište u Zagrebu - Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun, 2012., 213-221.

N. JAKŠIĆ, 2015. – Nikola Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije – studije iz predromaničke skulpture na Jadranu*, Split, 2015.

I. JOSIPOVIĆ, 2011. – Ivan Josipović, Prilog *Trogirskoj klesarskoj radionici*, *Ars Adriatica*, 1, Zadar, 2011., 97-108.

I. JOSIPOVIĆ, 2013. – Ivan Josipović, *Predromanički reljefi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. Stoljeća (doktorski rad, 1. dio)*, Zagreb, 2013. XVIII. 2. 1.

I. JOSIPOVIĆ - A. UGLEŠIĆ, 2021. – Ivan Josipović - Ante Uglešić, Golubić kod Knina – važan lokalitet za hrvatski rani srednji vijek, *Ars Adriatica*, 11, Zadar, 2021., 53-77.

M. JURKOVIĆ, 1987. – Miljenko Jurković, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu – pravci istraživanja, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 26/1986, Split, 1987., 61-86.

M. JURKOVIĆ, 1992. – Miljenko Jurković, Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća. Od ninske biskupije do katedrale hrvatskog biskupa, u: *Od Nina do Knina*, (ur.) Ivana Čukman Nikolić, Margarita Šimat, Tugomir Lukšić, Zagreb, 1992., 23-43.

KATALOG, 2006. – *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, (ur.) Biserka Rauter Plančić, Zagreb.

L. MARUN, 1998. – Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, (prir.) Maja Petrincec, Split, 1998.

A. MILOŠEVIĆ - Ž. PEKOVIĆ, 2009. – Ante Milošević - Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Dubrovnik - Split, 2009.

N. MOAČANIN, 1999. – Nenad Moačanin, *Turska Hrvatska – Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine: preispitivanja*, Zagreb, 1999.

I. PETRICIOLI, 1990. – Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana – pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća*, Split, 1990.

F. SMILJANIĆ, 1983. – Franjo Smiljanić, *Kninska županija (kneštvo) u svjetlu izvorne građe od 10. do 15. stoljeća* (magistarski rad), Zadar, 1983.

F. SMILJANIĆ, 1990. – Franjo Smiljanić, *Teritorijalno administrativno uređenje Dalmatinske Hrvatske od X do XV stoljeća (s posebnim osvrtom na nastanak županijskog uređenja)* (doktorska disertacija), Zadar, 1990.

A. UGLEŠIĆ, 2021. – Ante Uglešić, Nalazi kamenog crkvenog namještaja iz crkve sv. Stefana u Golubiću kod Knina, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 545=55, Zagreb, 2021., 163-177.

Međunarodne povelje:

ICOMOS, 1964. – *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Venecija (1964.), <https://www.icomos.org/en/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/157-the-venice-charter> (datum pristupa: 9. 11. 2022.)

Zakonski dokumenti:

Zakon o zaštiti kulturnih dobara (NN 69/99, 151/03, 157/03, 100/04, 87/09, 88/10, 61/11, 25/12, 136/12, 157/13, 152/14, 98/15, 44/17, 90/18, 32/20, 62/20, 117/21).

Internetski izvori:

Arcanum Maps, <https://maps.arcanum.com/de/map/europe-19century-secondsurvey/?bbox=160743.6546868938%2C5578274.007947307%2C3460377.2917013825%2C6784144.566174248&layers=158%2C164> (datum pristupa: 7. 11. 2022.)

Državna geodetska uprava, <https://www.katastar.hr/#/> (datum pristupa: 9. 11. 2022.)

Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19637> (datum pristupa: 4. 11. 2022.)

Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, <https://registar.kulturnado-bra.hr/#/details/Z-5951> (datum pristupa: 9. 11. 2022.)

The Church of St. Stefan in Golubić near Knin

Abstract

The church of St. Stefan in Golubić is an example of a sacred building that was neglected in Croatian science for many justified and unjustified reasons. A more serious interest in it began with the publication of a pre-Romanesque spolia embedded in the threshold of the southern side portal of the church, so it can be said that its publication represents the starting point in the awakening of interest in its research, and it also contributed to the gradual growth of awareness of its exceptional cultural and historical importance. Based on previously known knowledge, but also on recent research conducted in 2021, in which I personally participated, a comprehensive presentation of the parish church in Golubić is presented. The emphasis of this work is on the architectural uniqueness of the mentioned building, then on the treatment of pre-Romanesque fragments that were incorporated as spolia in some of its parts (and which contributed to strengthening assumptions about its pre-Romanesque origin), but also on the issue of protecting the church as a cultural asset of the Republic of Croatia.

Keywords: Church of St. Stefana, Golubić, pre-Romanesque, liturgical equipment, 9th century, monument protection

11. Prilozi

Prilog 1. Pravoslavna crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, pogled na crkvu s jugoistoka
(foto: Ivor Kranjec; © Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu)

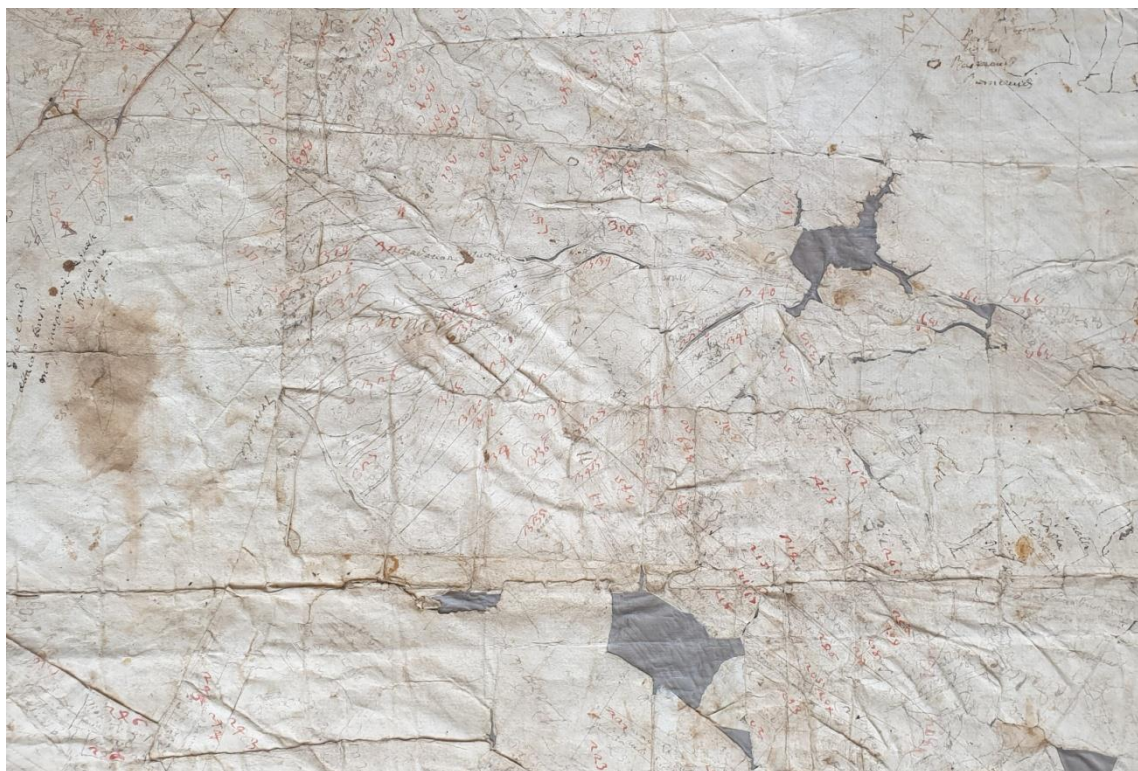
Prilog 2. Pravoslavna crkva Sv. Stefana u Golubiću kod Knina, pogled na crkvu sa sjeverozapada
(foto: Ivor Kranjec; © Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu)

Prilog 3. Detalj prikaza kninske okolice s dvaput ubilježenim toponimom Butina Vas (*butinauaz*) na karti srednje i dijela sjeverne Dalmacije neznana autora, vjerojatno iz prvog desetljeća 16. stoljeća, Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, br. 1663 (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ - ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 62, sl. 8).

Prilog 4. Francesco Melchiori, Detalj šire kninske okolice s Golubićem na geografskoj karti razgraničenja Mletačke Dalmacije i Osmanskog Carstva nakon 1699. i 1718. godine, 1729., Ratni arhiv u Beču, Kartografska zbirka, B IX c 594 (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ - ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 63, sl. 9).

Prilog 5. Detalj Mape Grimani iz 1726. godine s ucrtanom građevinom i natpisom *chiesa* desno, tj. sjeverno od katastarske čestice označene brojem 212.

Prilog 6. Detalj prikaza kninske okolice na karti sjeverne Dalmacije i ličko-krbavskog prostora neznana autora koju je tiskao mletački drvorezac i ilustrator Matteo Pagano oko 1530. godine s tipski ubilježenom pozicijom crkve Sv. Stefana u Golubiću (označena bojom), Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka zemljovida i atlasa, Zbirka Novak, Sign. ZN-Z-XVI-PAG-1530 (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ – ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 65, sl. 11).

Prilog 7. Pogled na crkvu sa jugozapadne strane, foto: Dolores Perković

Prilog 8. Pogled na crkvu s južne strane, foto: Dolores Perković

Prilog 9. Začelje crkve i apsida, foto: Dolores Perković

Prilog 10. Pogled na crkvu sa sjeverozapada, foto: Ivan Josipović

Prilog 11. Glavni portal crkve, foto: Dolores Perković

Prilog 12. Prozor na južnom zidu crkve; vidljiva debljina zida, foto: Dolores Perković

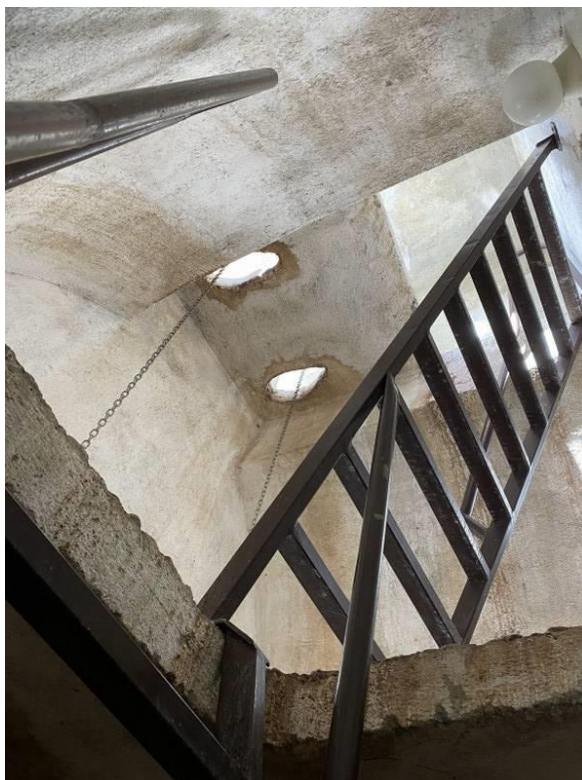
Prilog 13. Brod crkve, foto: Dolores Perković

Prilog 14. Kor crkve, foto: Dolores Perković

Prilog 15. Crkvena zbirka, foto: Dolores Perkočić

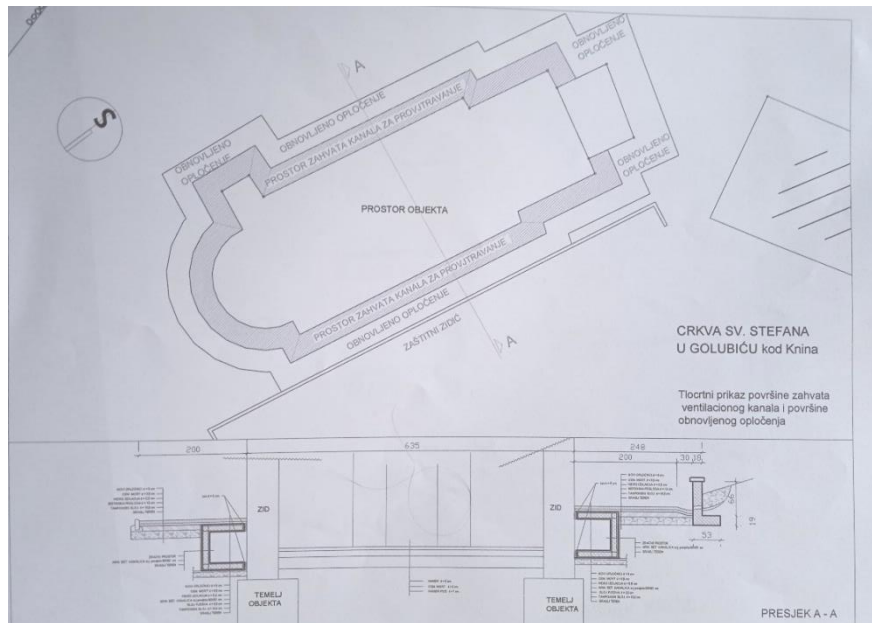
Prilog 16. Unutrašnjost zvonika crkve, foto: Dolores Perkočić

Prilog 17. Pogled iz svetišta prema priprati, foto: Dolores Perković

Prilog 18. Radovi u crkvi 2009. godine, foto: dr. sc. Marko Sinobad

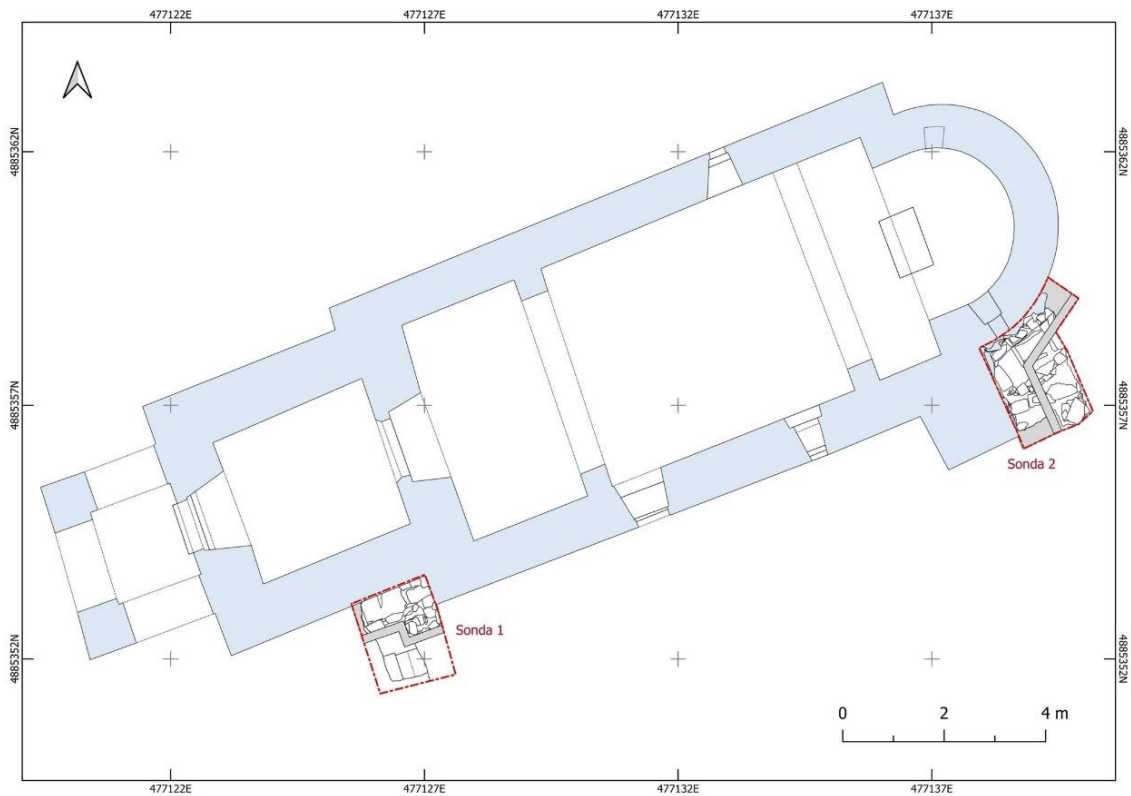
Prilog 19. Tlocrtni prikaz površine zahvata ventilirajućeg kanala i površine obnovljenog opločenja (izvor: Trešnja d.o.o., projektant: August Majer, dipl. ing. građ.)

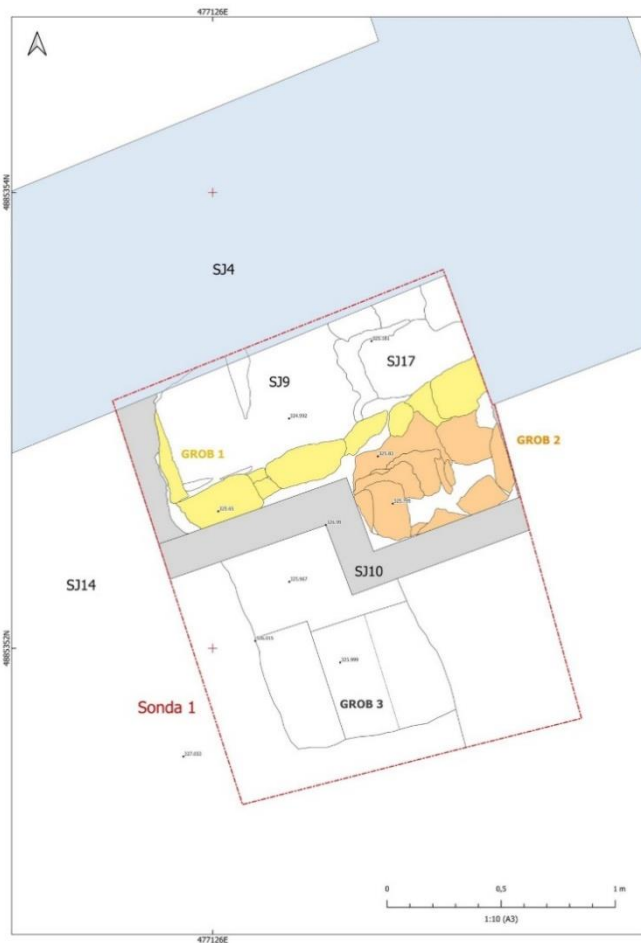
Prilog 20. Spoj sjevernog ugla broda i apside s pogledom na izvršeni iskop do kamena živca, 2015. godina, foto: dr. sc. Marko Sinobad

Prilog 21. Temelji apside, vidljive kamene ploče, 2015. godina, foto: dr. sc. Marko Sinobad

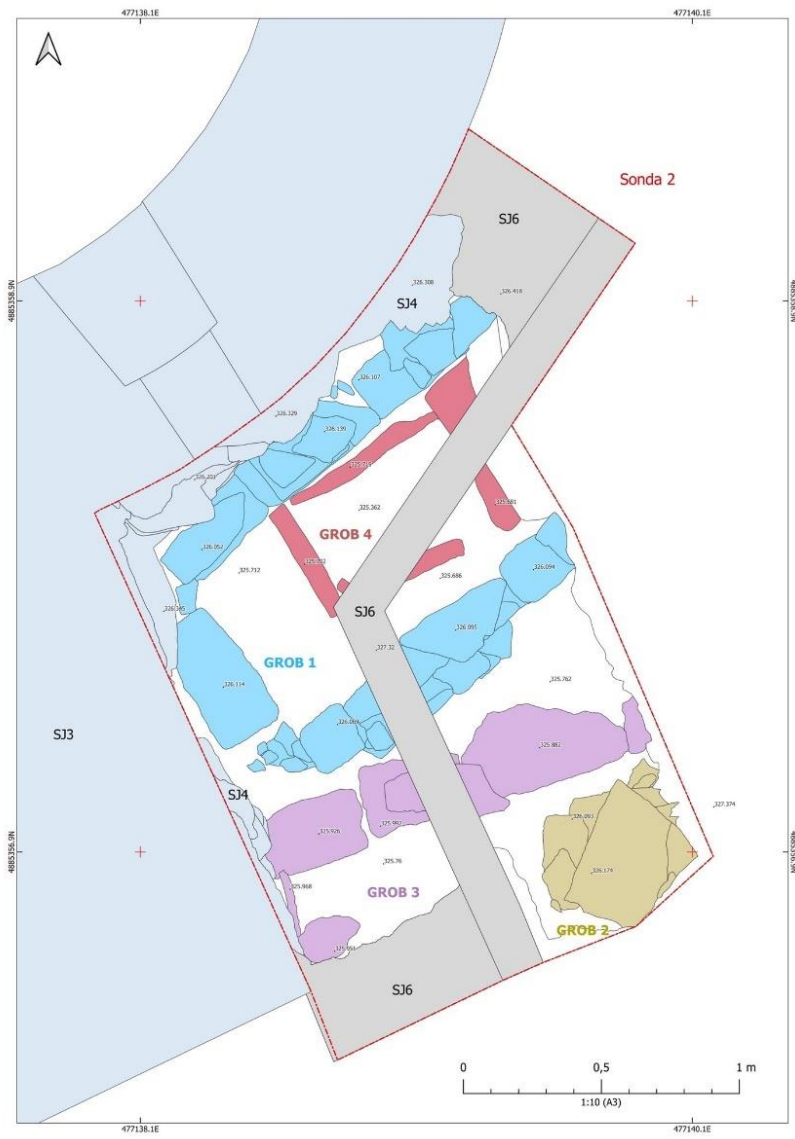
Prilog 22. Položaj Sonde 1 i Sonde 2 (izvor: S. BEKAVAC – I. KRANJEC, 2021., 7, sl. 3)

Prilog 23. Prikaz stratigrafskih jedinica i grobova unutar Sonde 1 (izvor: S. BEKAVAC – I. KRANJEC, 2021., 17, prilog 1)

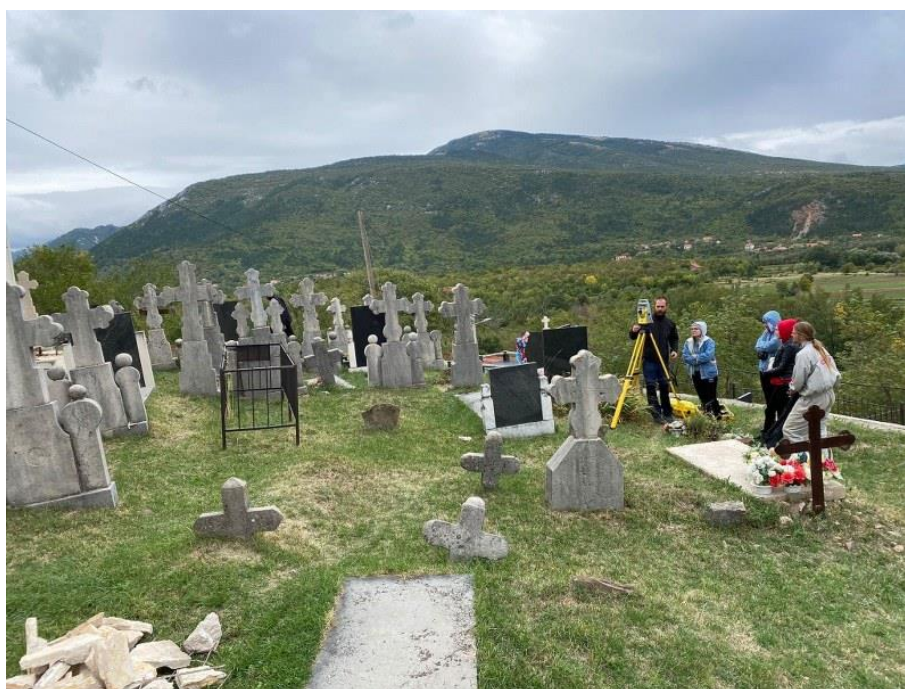
Prilog 24. Položaj groba 1 u Sondi 2 (izvor: S. BEKAVAC – I. KRANJEC, 2021., 12, sl. 11)

Prilog 25. Prikaz stratigrafskih jedinica i grobova unutar Sonde 2 (izvor: S. BEKAVAC – I. KRANJEC, 2021., 18, prilog 2)

Prilog 26. Izvedba radova na Sondi 1, foto: Dolores Perković

Prilog 27. Snimanje crkve totalnom stanicom

(izvor: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=4385227664845626&set=pcb.4385316364836756>,

foto: Ivan Josipović)

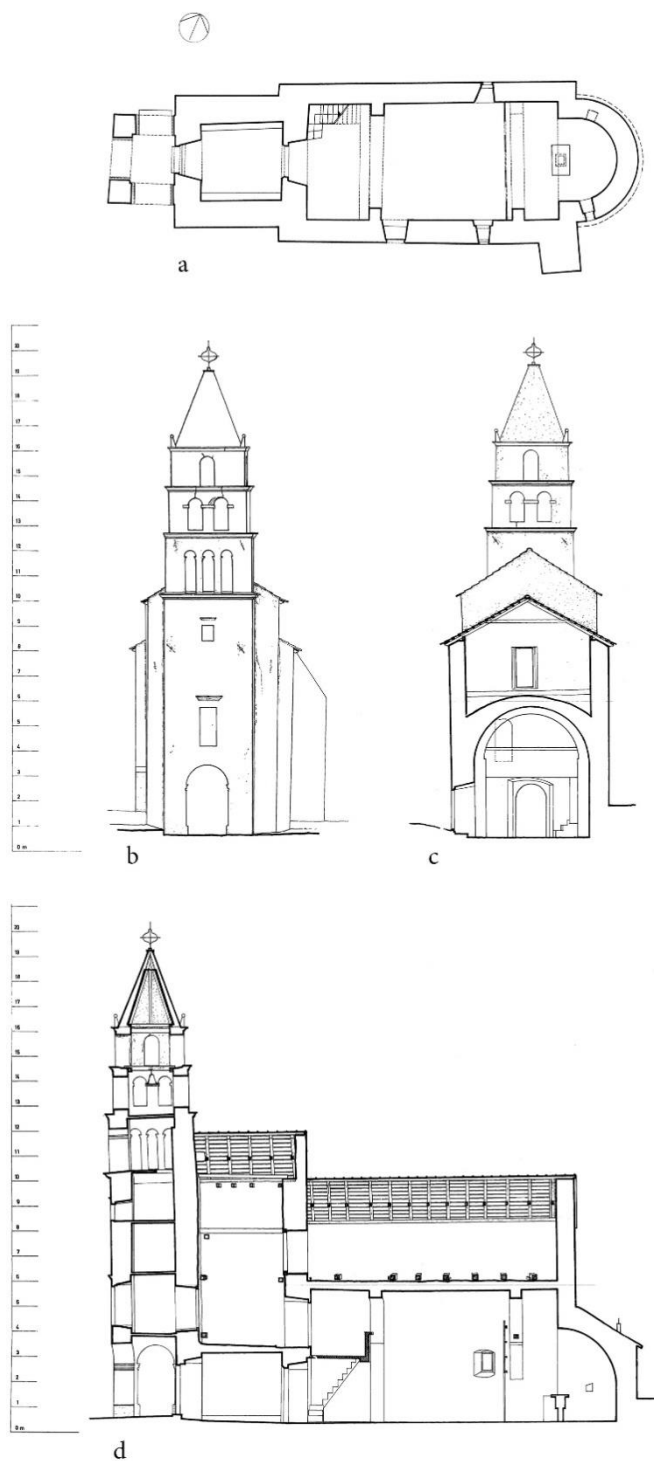
Prilog 28. Snimanje pročelja crkve termovizijskom kamerom, foto: Dolores Perković

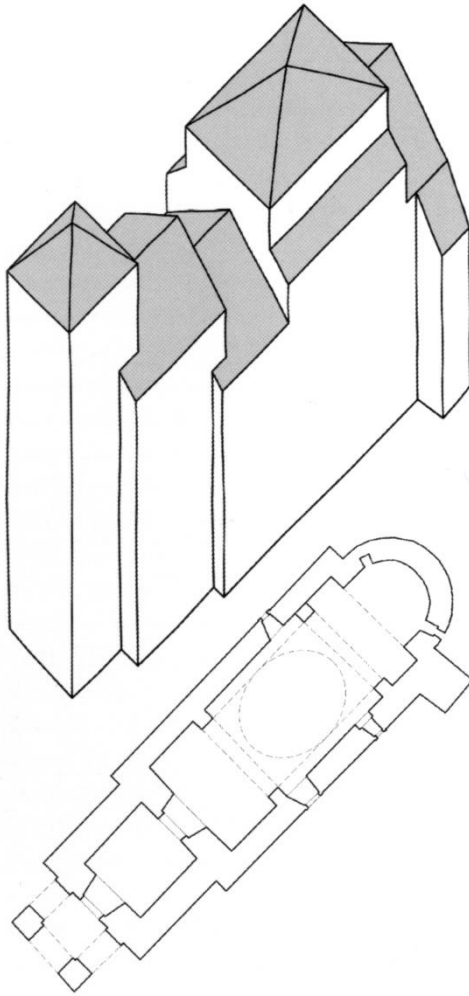
Prilog 29. Freska u priprati, u donjem lijevom kutu vidljiv utjecaj vlage, foto: Dolores Perković

Prilog 30. Zatege koje izlaze iz zidne mase, slikano sa sjeverne strane crkve, foto: Dolores Perković

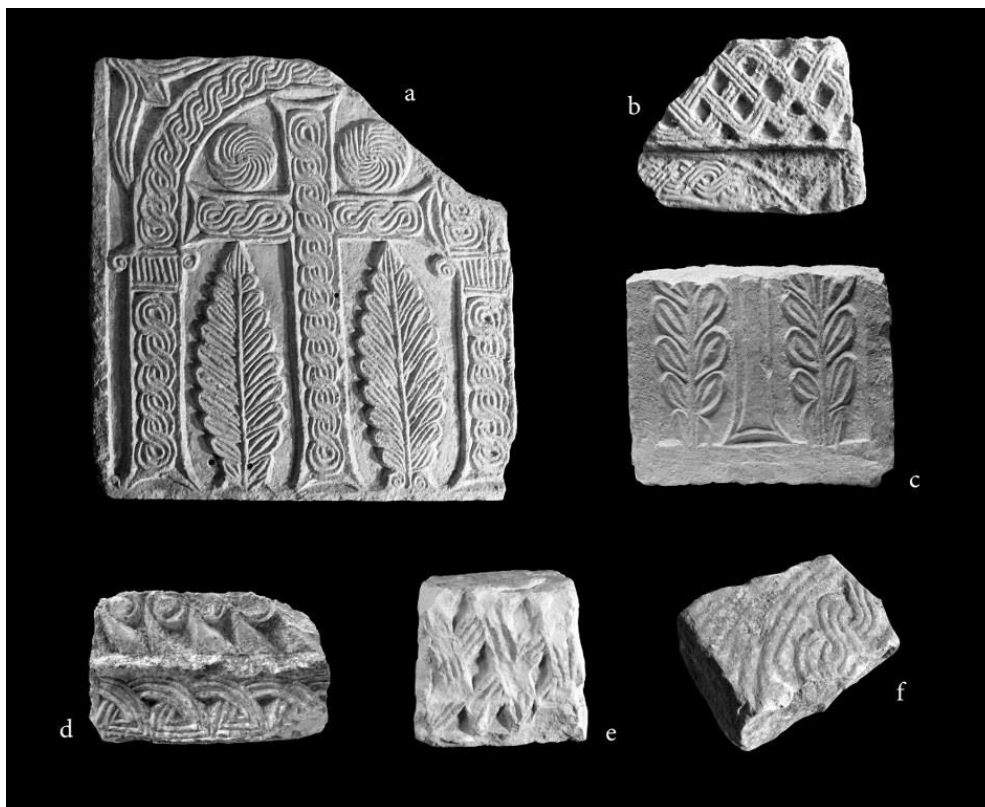
Prilog 31. Crkva Sv. Stefana u Golubiću: tlocrt prizemlja crkve (a), nacrt zapadne fasade (b), poprečni presjek crkve s istoka (c) i uzdužni presjek s juga (d). Arhitektonska dokumentacija iz prosinca 1987. godine (autori: A. Peršen, K. Jelaska, A. Barić), Ministarstvo kulture RH – Konzervatorski odjel u Splitu.; izvor: IVAN JOSIPOVIĆ – ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 66, sl. 12).

Prilog 32. Prijedlog aksonometrijske rekonstrukcije crkve Sv. Stefana u Golubiću pogledu s jugozapada i s tlocrtom u podlozi; izvor: ANTE MILOŠEVIĆ – ŽELJKO PEKOVIĆ, 2009., 64, sl. 15).

Prilog 33. Ulomak arhitrava oltarne ograde, pronađen u pragu južnih vrata crkve, sredina prve polovine 9. stoljeća (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ – ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 55, sl. 2).

Prilog 34. Ulomci predromaničkih reljefa pronađenih u crkvi u Golubiću, 9. stoljeće (foto: M. Parica: a, c, e, K. Gugo: b, S. Pranjić: d, M. Sinobad: f) (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ – ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 56, sl. 3).

Prilog 35. Kapitel oltarne ograde iz crkve Sv. Stefana u Golubiću (lijevo; foto: M. Parica) i ostali poznati ulomci kapitelā *Trogirske klesarske radionice* iz Bijaća (a), Trogira (b), Brnaza (c) i šibenskog Donjeg polja (d), sredina prve polovine 9. stoljeća (izvor: IVAN JOSIPOVIĆ – ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 60, sl. 6).

Prilog 36. Ulomak pluteja ili pilastra oltarne ograde iz crkve Sv. Stefana u Golubiću, foto: M. Parica
(izvor: IVAN JOSIPOVIĆ - ANTE UGLEŠIĆ, 2021., 61, sl. 7).